

4
1996

KEEL JA KIRJANDUS

SISUKORD

T. Hennoste. Modernism ja meie: kolm pinget	217
U. Sutrop. Värvisõnad: ääremärkusi Taani hindamisraamatu Eestimaa lehtede kohta	225
R. Mirov. A. A. Laanessaare luule (Järg)	230
A. Eek, E. Meister. Eesti sõnaalguliste sulghäälikute akustika ja tajumine (Järg)	241
S. Olesk. Pagulaste katse välja anda soome luule antoloogia	254
V. Uibopuu. Kirjandusarvustuste sagedusest ja selle mõjust raamatümüügile Rootsis	259

RAAMATUID

H. Krull. Ehin ja sürrealism	262
Ü. Tonts. Avameelselt abielust	265
J. Undusk. Uuemat kirjandusteadust Saksast (3)	267

RINGVAADE

U. Laht. Stiil on inimene, inimene on saar — kummale lüüakse hingekeella... Ivar Grünthalit mälestades	270
P. Lias. Kui poleks Paul Kuusbergi. Kaksikümmend aastat hiljem. Paul Kuusberg 80	271
O. Kruus. Eduard Grosschmidt-Suursepa eluteest ja -tööst	273
P. Alvre, A.-R. Hausenberg, L. Heapost, M. Joalaid, M. Kallasmaa, R. Karelson, H. Metslang, J. Ross, K. Salve, E. Tõnisson, P. Viires, J. Õispuu. Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä, 10.—15. VIII 1995	274

SUMMARIA	288
----------	-----

Kaanel: Ferdinand Kask. Illustratsioon August Alle luuletusele "Muinasjutt" (sulejoonistus, 1920).

TOIMETUS:

Mart Meri
(peatoimetaja),

Eevi Ross
(tegevtoimetaja),

Väino Klaus
(keeleteaduse osakonna
toimetaja),

Heldur Niit
(kirjandusajaloo ja rahva-
luule osakonna toimetaja),

Piret Viires
(kirjandusteooria ja -kriitika
osakonna toimetaja),

Irja Pärnapuu
(toimetaja),

Pille Niin
(sekretär).

Toimetuse aadress:
EE0001 Tallinn, Roosikrantsi 6.
Telefonid 449-228, 449-126.

Trükkida antud 2. IV 1996.
Trükiarv 1500.
Tellimus nr 1458.
Trükikoda Printall.
EE0090 Tallinn, Pärnu mnt 67-a.

Praaeksemplari vahetab ümber
trükikoja tehnilise kontrolli osa-
kond Pärnu mnt 67-a (telefon
681-411).

Modernism ja meie: kolm pinget*

TIIT HENNOSTE

Modernismiprobleem

Euroopa ja Ameerika XX sajandi kultuuri keskne probleem on modernismiprobleem. Seega ka XX sajandi kirjanduse analüüsi keskne küsimus on modernismiküsimus, mida on maailmas pidevalt arutatud ning analüüsitud. Viimastel aastatel on kaja sellest arutlusest, eelkõige seoses postmodernismiga ja eesti kultuuri ümberhindamisega, jõudnud ka eesti ajakirjadesse. Rohkem on teemat arutanud küll kunstiteadlased. Kuid arutletud on just kas väga üldiseid kultuuriteoreetilisi probleeme (nt modernism kui lõpetamata projekt) või väga konkreetsel tasandil: kui modernismi silti on hakatud julgemini pruukima konkreetsete kirjanike või kunstnike kohta.¹

Modernismiprobleemidest enam on tegelikult arutletud postmodernismi üle. Ilmselt seetõttu, et see on olnud parajasti õhus, moes. Ja ilmselt ka seetõttu, et sel teemal sõna võtnud autorid on olnud inimesed, kes on soovinud ennast kultuuridiskussioonis maksma panna.

Siit on tulnud ka mitmed raskused ja probleemid. Mitmel korral on juba märgitud (eriti kunsti puhul), et postmodernismi sildi all ja postmodernismi ülistades tegutsetakse tegelikult modernistlikus vaimus. Seega: pole sugugi selge postmodernismi ja modernismi suhe ja olemus. Ja teiseks, hea ning lihtne on arutleda probleemide üle kõrgel teooriatasandil, refereerides maail-

* Käesolev tekst on laiendatud versioon 1995. aasta detsembris Kreutzwaldi päevadel peetud ettekandest. Loo lähteks on tegelemine eesti kirjanduse modernismiprobleemidega ja selle põhjal Vikerkaares ilmunud loengusarja kõrvalt tekkinud ja vaevama jäänud üldisemad mõtted. Vt T. H e n n o s t e, Hüpped modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. — Vikerkaar 1993, nr 10—12; 1994, nr 1, 3—7, 9, 11—12; 1995, nr 2—6, 9—11.

¹ Vt näiteks: A. J u s k e, Postmodernism. — Vikerkaar 1993, nr 8—9, lk 69—73, 67—76; H. K r u l l, Poststrukuralistlikud meetodid kirjanduse käsitlemisel II. — Vikerkaar 1993, nr 4—7, lk 65—67, 40—44, 53—57, 58—60.

maliteratuuris vulgariseerunud lööklauseid virtuaalsest reaalsusest, simulatsioonist, topeltkodeerimisest jms. Raskused algavad siis, kui hakatakse neid lauseid konkreetsele eesti materjalile rakendada, ning veel enam siis, kui püütakse luua mingit suuremat tekstihulka katvat mudelit. Vahepealse tasandi arutlused, mis vaatleksid näiteks eesti kirjanduse lugu laiemalt ja lähtuksid konkreetsest eesti materjalist, ongi jäänud harvaks ja hajali.

Minu meelest on probleem seotud eelkõige sellega, et meil on siiani nii üldisel teoreetilisel kui ka konkreetsele eesti tasandil tegelikult tõsiselt läbi arutamata just modernismi probleem. Postmodernismi teooriad, mõisted, lööklaused jne ning ka nende rakendused toetuvad ju selgelt modernismile, tõukuvad sellest, vastanduvad sellele. Enne kui hakata postmodernismi üle arutlema, tuleks modernismi asjad selge(ma)ks rääkida.

Pakuksin alustuseks välja kolm probleemipinget, mis mind vaevama jäid oma linnulennulist modernismihüpete konsekti tehes.

Esimene pinge: möödalibisemine

Esimene pinge tekib modernismimõiste kasutamisest ja määratlemisest Eestis ja Euroopas. Euroopas on see keskne mõiste, mille määratlusi on palju, kuigi tulemused on kesised. Eesti kirjanduses pole modernismiprobleem avalikult keskne arutlusprobleem olnudki. Ikka on sellest mööda libisetud. Seega pole pinge praegu mitte erinevate määratluste vahel, vaid mõiste kasutamise ja mittekasutamise vahel.

Sajandialguse nooreestlased ja siurulased kasutasid küll sõna *modern*, kuid ei arutlenud kuigivõrd selle sisu üle. Ja igatahes ei seostanud nad seda mõistet tollal veel modernismiga praegusaja mõistes. Futurismi kui modernismi algusperioodi ühe keskme suhtes olid nad aga pigem ironiliselt üleolevad.

Ka hiljem püüdsid autorid, kes kirjutasid tegelikult modernismi tuumast (nagu nt Ants Oras T. S. Eliotist), ilma selle mõisteta hakkama saada. Või esinesid nii, et püüdsid kramplikult eesti autoreid mitte siduda modernismiga (nagu Oras pärast sõda artiklis eesti kirjanduse kohta).²

Samuti välditi probleemi käsitlemist Nõukogude Eestis. Seal tuli modernismi avalikult eitada, et mitte tuua autorile kaela süüdistusi ning avaldamiskeeldu (näiteks sobivad hästi mitmed 1960-ndate aastate vaidlused ja eufemismid). Samuti vaikiti terminist väliseesti kirjandusuurimises. Seda on keerukam seletada, kuid ilmselt oli põhjuseid mitu. Tähtis oli eesti sõjaeelse kirjanduse järjepidevuse rõhutamine, millele modernismiideoloogia selgelt vastandus oma originaalsuse ja traditsiooni lõhkumise ideaaliga. Tähtis oli rahvuslus, millele modernism vastandus oma rahvusvahelisusega. Tähtsad olid ilmselt ka modernismi klassikalised seosed vasakpoolsusega ja ehk ka A. Orase autoriteet, millele vähesed vastu astusid (nt küll Ivar Ivask 1960-ndatel aastatel).³

Üllatavam on see, et sama möödalibisev suhtumine on jätkunud ka nüüd. Tasahilju on küll tulnud modernism käiku loomuliku mõistena eesti kirjanduse modernistide kohta (nt Kalju Lepiku puhul). Kuid seni on lahti rääkimata probleemi teoreetiline pool.

Nii on oma modernismikäsitlusi avanud näiteks Maire Jaanus või Juhani Salokannel eesti kirjandusest kõneldes, mitte aga kirjutajad Eestis. Isegi olulisi teoreetilisi artikleid pole meil tõlgitud, vaid juhuslike autorite tundmatuid töid.

Sellise lähenemise põhitlemuse on kaks: esimesel juhul venitatakse mõistet nagu kummipaela, olenevalt sellest, kas oma lemmikuid tahetakse

² Vt näiteks: A. O r a s, Eesti luule vaimsusest. — Tulimuld 1956, nr 4, lk 131—136; I. I v a s k, Kaasaegsed luuletuuli kungasmaal. — Mana 1965, nr 3, lk 3—8.

³ I. I v a s k, Kaasaegsed luuletuuli kungasmaal.

panna modernismi alla või sealt välja jätta. Teisel juhul püütakse hoopis ilma modernismita hakkama saada, kasutades teisi termineid.

Seetõttu tekivad võimalused, et osa autoreid vaatleb mingit teost kui modernismi klassikalist väljendust (nagu mina Mati Undi "Mörva hotellis") ning teised sama teost kui postmodernistlikku (nagu Jaanus Adamson käsitles "Mörva hotellis" 1995. aasta Kreutzwaldi kirjanduspäevadel). See ei tähenda, et peaks jõudma konsensuseni, see ei tähenda isegi seda, et ühel on õigus ja teine eksib. See tähendab, et tuleks lahti rääkida see, millistest teoreetilistest postulaatidest lähtudes järeldused on tehtud, ja see, mis mind enim huvitab: kuidas neid postulaate rakendada rohkema kui üheainsa teose või autori puhul, kuidas neid rakendada eesti kirjanduse muutumise või püsimise seletamiseks.

Mis võiks olla modernismist kõnelemise lähteks?

Modernismi määratlemine Euroopas on olnud keerukas probleem, mis pole siiani selget lahendust saanud. Kui ma artiklisarja kirjutasin, siis osutasin, et kirjanduseuurimises on kaht tüüpi määratlusi ja kolm erinevat põhilähenemist.⁴

Ühelt poolt on katsed leida modernismi tunnustekimpe, n-ö määratleda modernismi kui perekonda, teiselt poolt katsed leida seda ühte ja ainust (või paari) tunnust, mis määratleks modernismi või tema tuuma (lapse kuju, Kafka, pilk klaasile, alateadvus ja teadvuse vool jne). Mina olen valinud esimese tee. Ma võtsin eri allikatest modernismile omistatud tunnused, ühendasin eri nimede all käibivad, kuid sisuliselt samad tunnused ja koondasin need suurematesse rühmadesse vastavalt kultuuri-situatsiooni kesksetele komponentidele. Kultuuri-situatsioon on mentaalne mudel kultuuris osaleja teadvuses mingi kultuurinähtuse kohta. Näiteks võib inimesel olla mudel "kuldsete kuuekümnendate eesti kirjandus". Kirjandusel kui kultuuri-situatsioonil on rida komponente, mis on omavahel seotud ja vastastikku üksteist mõjutavad:

- osalejad (kirjanik, lugeja, kriitik, uurija, toimetaja, tsensor jm),
- olukord (aeg, ruum ja füüsilised ning sotsiaalsed tingimused, milles kirjandus funktsioneerib),
- tekst (sh žanrid),
- keel (kirjanduskeel),
- tegevus (tekstide loomise ja interpreteerimise viisid ning suhtlemine osalejate vahel),
- kanal ja meedium [tekstide liikumise tee (kuuldeline/visuaalne) ja fikseerimise viis],
- valdkond (maailm väljaspool kirjandust, mis on kirjanduse aineks),
- eesmärgid (mitmekihiline kompleks, nt kirjanik võib tõsta esile mõned situatsiooni komponendid ja võib keskenduda eelkõige mõne komponendi vahelisele suhtele).

Modernistlik kirjandus kui kultuuri-situatsioon tähendab seda, et kultuuris osalejal on mälus enam või vähem teadvustatud ja süstematiseeritud mõistete, tunnuste ja nende suhete süsteem, mida ta modernistlikule kirjandusele omaseks peab ja mille alusel ta mingit tegelikku modernistlikku kirjandustööd tõlgendab või loob.

Teiselt poolt võib leida kolm erinevat modernismimõiste rühma.

Üks uurijate rühm kasutab modernismi üldmõistena, mille alla arvatakse erinevad eksperimentaalsed ja avangardsed liikumised ning suunad XX sajandi esimese poole Euroopa kirjanduses: eelkõige futurism, ekspressionism, dadaism, sürrealism, lisaks väiksemad. Neil suundadel on küll suhteliselt suur ühisosa, kuid mõneski küsimuses nad eitavad üksteist. Ka on oluline, et tegu on eelkõige luulega ja tegu on liikumiste või rühmitustega, mille keskseks eneseväljenduse vahendiks olid manifestid, teooriad ja praktiline tegevus (luulelugemised, kohtumised, skandaalid jms). Nende rühmituste kirjanduslikud tekstid jäid ka nende endi tarvis tihti teisele kohale. Selline lähenemine ei saa aga hästi hakkama

⁴ T. H e n n o s t e, Hüpped modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. — Vikerkaar 1993, nr 10, lk 44–50. Seal on ka minu kirjanduskäsituse teoreetilised alused.

proosaga, kuhu modernism tuli eelkõige üksikautorite kaudu, kellele olid tähtsaimad kirjanduslikud tekstid, mitte enese tekstiväline manifestatsioon.

Teise rühma uurijate jaoks on modernism eelkõige periood Euroopa kirjanduses, mille lõpupiiriks on tavaliselt Teine maailmasõda ja alguseks ca 1910, kui alustatakse futurismist, ja 1890, kui sellesse perioodi arvatakse ka esteetism-dekadents-sümbolism. Näiteks Juri Lotmani järgi iseloomustab modernismiperioodi — erinevalt eelnevatest — mitme kirjandussuuna paralleelne koosinemine, irratsionaalne esteetiline mõtlemine, eksperimendid ja refleksiivsus.

Kolmas lähenemine on teooriakeskne. See püüab modernismi defineerida eelkõige teksti ja tegelikkuse suhete kaudu, nähes temas kesksena teksti (keelemärgi) ja tegelikkuse (denotaadi) suhete katkestamist või püüdu selles suunas ning keskendumist tekstile ja keelele. Tõelise kunsti (= modernismi) ideaaliks on näiteks J. Ortega y Gasseti järgi teha asju, mis poleks looduse koopiad, vaid eviksid omaenese substantsi.

Praegu arvan, et parem oleks vaadata modernismi kui mitmekihilist terminit, nagu seda on ka realism ja romantism, mille eri tasanditest on eesti kirjandusuurimises kirjutanud Tuglase näitel Jaan Undusk.⁵

Modernismi mõned olulised kihid on järgmised:

— Konkreetne end manifesteerinud rühmitus või grupp (surrealistid, futuristid jms). Sellise käsituse puhul on modernism tegelikult sünonüüm rühmituse konkreetsele nimetusele. Sel juhul saame mitmeid eri modernisme, mille tunnused võivad ka üksteisele vastu rääkida. Kuid selline kasutus on võimalik.

— Modernism kui üldmõiste, mis need rühmad või liikumised ühendab (vt eespool esimest modernismimõiste rühma).

— Konkreetne kirjandusvool või stiil vastandina muudele vooludele (modernism vastandina näiteks realismile). See mõistemaht haaraks siis kogu modernismile ühiseid tunnuseid, modernismi tuumosa.

— Modernism kui kirjandusperiood Euroopa kirjanduse ajaloos (vt eespool teist modernismimõiste rühma).

— Kultuuriideaalide ja esteetiliste ideaalide komplekt laiemalt (modernismi-ajastu). Sellisel juhul läheks modernism kirjandusest kõrgemale teoreetilisele tasandile. Siin saame kõnelda modernismist kui lõpetamata projektist jms.

— Igasugune hea ja kõrge kirjandus XX sajandil. Selline lähenemine tundub vulgariseeritud, kuid ta on näiteks kunstiteaduses tegelikult olemas Clement Greenbergi modernismikäsituses ning avangardi ja kitsi vastanduses.⁶

Selle lähenemise puhul on kirjanduses vastandatud tavaliselt realism ja modernism. Olgu kas siis Euroopa modernismikeskses kirjanduskäsituses või sotsialistliku realismi realismikeskses kirjanduskäsituses. Selle lähene-mise taga on eelkõige modernismi võitlus totalitaristliku ideoloogiaga, mille loosungiks oli suuresti samal alusel olev loosung (iga hea kunst on realistlik), ja realismi ning modernismi vastandamine samal moel, kuid vastupidise hierarhiaga. Hilisem piirideta realism oli õieti katse seda vastandust ületada, luua taas süntees, haarata kogu kunst, mis kriitikutele meeldib, ühe mõiste alla, nagu seda oli ka sajandialguse katse sünteesida sümbolismi varasemaid suundumusi.

Sealjuures on siin kaks olulist tausta. Üks on, nagu öeldud, ideoloogiline ja aksioloogiline. Teine aga on katse taandada kunsti olemus ühele keskelele tunnusele. Realismis oli selleks *mimesis* ja modernismis vastupidine tunnus, kunstiteose puhas, iseennast refereeriv iseloom. Maalikunstis tähendas see

⁵ J. U n d u s k, Realismi mõiste ümber. F. Tuglase "realism" ja sajandivahetuse kultuur. — Eesti NSV TA Ühiskonnateaduste osakond. Preprint KKI-46. Tallinn, 1986.

⁶ Vt näiteks: C. G r e e n b e r g, Modernistinen maalaustaide. — Modernin ulottuvuusia. Toim. Jaakko Lintinen. Helsinki, 1989, lk 133—145; C. G r e e n b e r g, Avantgarde ja kitsch. — Modernin ulottuvuusia, lk 83—103.

näiteks maali pinna tõstmist keskseks väärtuseks, kirjanduses aga näiteks Ortega y Gasseti väiteid modernismist kui aknale keskenduvast pilgust.

Selle käsituse tulemuseks on tihti lähenemine, kus autorile armsad tööd veetakse positiivsele poolele (ükskõik kumb see ka poleks) ja vastupidi.

— Mõned keerukad vorminipid (vabavärss, mitu vaatepunkti, assotsiaatiivsus, süžee kadumine, teadvuse vool jms). See lähenemine on olemas nii kirjanduses kui ka kunstis. Ja just see käsitlus on tegelikult väga levinud praktilises kasutuses. Ta on konkreetsele teosele hästi rakendatav, lubab võrrelda teoseid ja analüüsida konkreetseid modernisminähtusi ning muutusi. Puhtal kujul selline lähenemine ei võimalda kõnelda modernismist kui suunast, ajastust, vaid keskendub konkreetsetele tekstidele ning käsitleb tihti modernismi kui eksperimendi sünonüümi.

— Modernism kui loominguline põhitüüp, nagu seda on ka realism ja romantism. Kas selline kasutus on võimalik? Loominguline põhitüüp pärineb mõtlemismallist, mida on raske kokku sobitada modernismist kõnelevate teooriatega.

— Modernism kui universaalmoiste moodsa ellusuhtumise, uue, kaas-aegse märkimiseks.

Ilmselt oleks võimalik leida muidki lähenemisnurki. Kuid ka siintoodute põhjalikum analüüsimine ja võrdlemine eesti kirjanduse materjalile toetudes annaks palju juurde.

Teine pinge: laine ja hüpe

Oluline pinge, kui modernismist eesti kirjanduses (ja ka kunstis) siiski rääkida, on kahe metafoori vahel: laine ja hüpe.

Milles on erinevus? Miks ma olen kasutanud mõistet *hüpe* ja mitte *laine*? Olenemata modernismi määratlusest võib öelda, et modernismist tuli Euroopas keskne kultuuriparadigma (ideaal, normaalparadigma vms) ja ülejäänu vastandus või allus talle. Modernismiga mõõdeti kogu kirjandust ja kunsti. Ja vaatamata modernismi erinevatele määratlustele on kirjanduses tema kese siiski paigas. Ikka on uurimise keskmes samad autorid ja kesksed teosed, mille kaudu modernismile lähenetakse: J. Joyce, F. Kafka, V. Woolf, T. S. Eliot jt. (Siin on asi ilmselt ka selles, et puhast modernismi tekstidena on vähe ja kirjanduses on modernismi piirialad üsna udused.)

Kuigi 1930-ndatel aastatel muutusid kunst ja kirjandus Euroopas akadeemilisemaks, ei tähendanud see siiski modernismikeskme loobumist, vaid tähendas modernismi uut etappi. Uus kese tuleb ehk alles postmodernismiga, kui siiski.

Kui modernism on kultuuris see kese, millega muid suundumusi mõõdetakse, siis saame kõnelda modernismilainetest, aegadest, mil modernism tõuseb või taandub, mil kirjandus liigub rohkem modernismi tuuma poole või sealt eemale. Ja see on Euroopa kultuuris võimalik ja loomulik, aga eesti kultuuris minu arvates mitte. Miks?

Meil ei toimunud sellist paradigmapöört. Meil ei ole saanud modernism keskseks mõõduks. Eesti kirjanduse keskne paradigma, ideaal, peatee pandi paigale sajandi alguses nagu ka Euroopa oma. Selle määras suuresti Noor-Eesti ja seda mööda on nüüd sõidetud ligemale terve sajand. Selleks peateeks on uusromantika, psühholoogiline realism, mitte modernism XX sajandi Euroopa mõttes. Meil on olnud kirjanduse tuumaks ja kirjanduse üle arutlemise lähteks sajandialguse nooreestlased ja osalt siurulased. Luules G. Suits ja ehk ka M. Under, proosas A. H. Tammsaare ja F. Tuglas. Need on implitsiitsed keskmed, kellega ja millega muud kirjandust võrreldakse. Ja kuigi ametlikud kontseptsioonid on teinekord tahtnud keskmesse tõsta kodukoha-

kirjandust ehk regionaalset romaani (nagu A. Mälk), patriootilist luulet või sotsialistlikku realismi, on ikka tagasi tulnud nooreestilise keskme juurde või seda vaikselt elus hoitud. Veidi utreerides võib öelda: Tuglase raske käsi on eesti kirjanduse peal olnud läbi kogu XX sajandi.

Eesti autoritele, eriti sajandi algupoolel, oli modernism noorusvallatus, kõrvalehüpe, mood, katsetus, mäng või ajastu hetkehõnguse vastuvõtt kogematu noorena. Noor-Eesti suhtus modernismi pigem ironiliselt, Tuglas ja Suits läksid edasi realismist ja pateetilisest romantikast uusromantismini ja võib-olla modernismi servale, Tuglas hiljem ka realismi tagasi. Siurulased läksid ekspressionismini ja sealt tagasi. Neile oli see pigem katse, ajastu vaimu hetkeline peegeldus. Oluline murre tuleb alles sõja järel. Modernismi sisse arenevad P.-E. Rummo, A. Ehin, M. Unt, K. Lepik, B. Kangro ja ehk veel mõned. Algusest peale on seal I. Laaban. Ka eesti kunstis võib näha sama teed, eriti sajandi alguses. Olgu näiteks "esimene avangardist" Ado Vabbe või konstruktivismi keskseid esindajaid, varajane Eduard Ole.

Selline kese määrab ka uurijate jaoks mõisted ja väärtushierarhiad ning annab keskmest väljapoole jäävate autorite või tekstide käsitlemisel kohati üsnagi kummalisi tulemusi. Paar näidet.

On tavaväide, et M. Underi ekspressionistlikud luuletused on kehvemad kui estetistlikud jms. Aga kui mõelda, siis selle taga pole ju mingi teksti ab-soluutväärtus (mida mõõta), vaid nooreestilise kasvatuse saanud uurijate ja tõlgendajate eksplitseerimata poolteadlikud paradigmaelistused selle kohta, mis on hea ja õige luule.

Või professor Karl Muru eesti luule antoloogia "Sõnarine", kus kõik eesti luule peateelt kalduvad on rajalt maha võetud, kus samas mahus esinevad almanahhipõlve eesti luule modernistlikud uuendajad Johnny B. Isotamm, Toomas Liiv või Ave Alavainu ja peateelised juhuluuletajad Eeva Niinivaara või Endel Nirk.

See kesktee, peaparadigma on n i i määrav, et lisaks modernismile on ka muud peateest kõrvalekalduvad suunad lükatud teisejärguliseks. Hea näide on proosas kodukohakirjanduse liin ehk regionaalne romaan või jutustus: A. Kitzberg, O. Luts, A. Mälk, H. Adamson jt, kes ikka on eesti kirjanduse teisejärgulised kujud ja keda tegelikult omavahel ei ühendatagi, kuigi neis on selleks piisavalt ühist nii filosoofias, tekstiehituses kui ka muus.

Niisiis: modernism eesti kirjanduses on jäänud vähemalt praeguseni hüpeteks realistlikult/uusromantiliselt peateelt. Ja meil pole ka põhjust hakata otsima uut peateed. Isegi siis mitte, kui me viime modernismi alguspiiri möödunud sajandisse ja arvame uusromantika sinna alla, isegi siis jääb põhimõtteline piir Eesti ja Euroopa XX sajandi modernismi vahele, kus modernism vastandas ennast üsna palju sellele uusromantikale.

Küll on siin vähemalt kaks suurt uurimisprobleemide rühma. Esiteks tuleks uurida konkreetseid teoseid, milles modernismi jooned silma torkavad. Võib üsna kindlalt ennustada, et selle uurimise tulemuseks on pilt, kus palju töid mahub modernismi ja realismi, modernismi ja uusromantika piirimaile. Konkreetsete tekstide uurimisel leiab üsna kergesti siit ja sealt modernismile omaseid jooni või niidikesi (on ju olemaski Endel Nirgi hea katse Tammsaare vaatlemiseks Mihhail Bahtini terminite abil, aga veel on ka "Põrgu-põhja uus Vanapagan" jms).⁷ Seega, pilt kirjandusest muutub vastanduste asemel tuumade ja hajali servadega pilvede kogumiks. Ja ilmselgelt tekivad mõnedki uued keskmed ning uued kesksed tekstid.

Teiseks tuleb selgeks arutada modernismi teoreetiline algus ajas. Piiri paigalepanek sõltub sellest, milline modernismi määratlus aluseks võtta. On kaks

⁷ E. N i r k, Ühe ammu aegunud mõrvaloo järeljuurdluskatse. — E. N i r k, Avardumine. Vaatlusi eesti romaani arenguteelt. Tallinn, 1985, lk 202—224.

suurt koolkonda: ühed peavad modernismi alguseks kirjanduses futurismi alates Marinetti manifestidest 1909. aastal. Teine osa autoreid aga loeb modernismi algusajaks juba eelmise sajandi lõppu ja arvab sinna hulka ka impressionismi ning raskesti lahutatava komplekti — dekadents-sümbolism-estetism (mida eesti traditsioonis tavaliselt kokku uusromantismiks nimetatakse). Põhjendus piiri tõmbamiseks on aga enam traditsioonilised kui teoreetilised. Minu arvates algab modernism ikka futurismiga ja uusromantika jääb sellest välja.

Eestis pole uusromantikast traditsiooniliselt modernismi alla arvatud. Selle taga on modernismimõiste vältimine laiemalt, kuid eelkõige nooreestlaste kirjanduskäsitlus. Nooreestlaste järgi on nemad väljaspool modernismi piire. Tuglase sõnade järgi: uusromantika on süntees realismist ja romantismist, igal juhul mitte nendest ärapööre.

Minu arvates ei muuda modernismi piiripanek varasemaks midagi hüpete ja lainete osas: kui kõneldakse Euroopa XX sajandi modernismist, siis ei kõnelda selle varasest etapist. Nende vahel on siiski üsna selge piir. Küll aga muutub palju selles osas, mis terminites me hakkame näiteks Tuglasest või Suitsust või Siurust kõnelema ja millisesse konteksti nad sel juhul Euroopa kirjanduse jaoks paigutuvad.

Piiri üle arutlemine nõuaks aga omakorda nooreestlaste loomingu uut analüüsi. Sealt saaks ka selgema pildi, millise Euroopa kirjandusosa konteksti meie kirjandus õieti paigutub. Juba see määrab palju, et sajandi algupoolel oli meil siiski saksa-, vene- ja Põhjamaade-keskne kirjandus, mitte prantsuse-inglise-keskne, vaatamata nooreestlaste prantsuse suunitlusele ning levinud legendile kultuuriorientatsiooni muutumisest.

Kokkuvõtteks: meil tuleb peatee kõrvale tuua ka muud võimalused ning näidata nende suhted selle peateega, peateelt ärahüppamise põhjused ja tulemused. Ja ka selle põhjused, miks ikkagi modernismist ei saanud eesti kirjanduse peateed.

Kolmas pinge: ideoloogia

Euroopa kultuuris on üks selge piir uusromantika ja modernismi vahel: uusromantika oluline ideaal oli kunst kunsti pärast, kunsti lahutamine ideoloogiast, mis kultuuri uurimises tähendas teooria lahutamist ideoloogiast.

Modernism osalt küll jätkab sama suunda, kuid on enamasti siiski selgelt ideoloogiline (meenutame Marinettit, saksa ekspressioniste, Majakovskit, Ezra Poundi jt). Ja modernismiga seotud teoreetilised kontseptsioonid on selgelt ideoloogilised, täpsemalt pahempoolsed, kohati ka vulgaarmarksistlikud (Lucien Goldmann).

Siin on selge pinge Eesti ja Euroopa vahel ja ka pinge eesti kultuuris eneses.

Eesti moodsa kultuuri ideaalid asetab paigale Noor-Eesti. Nende kultuuri normaalparadigma on uusromantika ja psühholoogiline realism ning ideoloogiline paradigma on sotsialistlik individualism. Oluline aga oli Suitsu väide, et looja peab olema ja saama olla loojana väljaspool parteisid. Seega eraldati looja ja ideoloogia. Eesti ideoloogia normaalparadigma on rahvuslus ja sellega seostuv rahvuslik kirjanduse normaalparadigma on romantism ja kodukoharealism.⁸ Need neli mõistet — rahvuslus, sotsialistlik individualism, uusromantika + psühholoogiline realism, romantism + kodukoharealism — on omavahel läbi XX sajandi pingetes olnud ja andnud mitmeid kombinatsioone.

Mind huvitab siin eelkõige see, et meil valitseva kirjandusuurimise ideaal

⁸ Vt näiteks: T. K a r j a h ä r m, Eurooplus, eestlus ja "Noor-Eesti". — Akadeemia 1994, nr 9, lk 1795—1821; T. K a r j a h ä r m, Eesti rahvusluse ideed. — Akadeemia 1995, nr 10, lk 2051—2077.

on olnud ideoloogiavabadus (neutraalsus, objektiivsus jms), olgu selle ideaali taga oma ideoloogia nagu nooreestlastel või vastandumine nõukogude parteilisele vulgaarmarksismile.

Selline uurimine on andnud kirjandusest pildi, nagu oleks see tegelikult järginud oma ideaali ja olnudki ideoloogiavaba. Ja nii ei ole me rääkinud kui-givõrd Suitsu ideoloogilistest vaadetest kirjanduses ning Tuglase tegevusest 1905. aasta revolutsiooni ajal oleme rääkinud pigem kui kunstist, kui roman-tilisest eluloomingust läbi tema enese kirjanduslike mälestuste. Ka pole meil räägitud suure osa kirjanike poliitilistest vaadetest nõukogude ajal (eriti neist, kes püüdsid olla maksimaalselt ideoloogiaväline soo).

See ideoloogiast väljasolemine on minu meelest andnud eriti koomilise tule-muse viimasel ajal, kui eesti "kultuuriline avalikkus" on rõõmuga alla nee-lanud postmodernismi konksu, küsimata õieti kordagi, kas ja milline ideo-loogia on selle taga. Suur osa vist kohkuks tulemust nähes. (Dialog Kreutz-waldi päeval 1995: Hando Runnel: "Mis ma olen võitnud, kui pole seda postmodernismi konksu alla neelanud?" Sirje Olesk: "Oled säilitanud selg-roo.") Kuid praegu kasutab näiteks Pärt Lias rahulikult oma kontseptsiooni-des Lucien Goldmanni hilistõid selgelt väljendamata, et tegu on üsna räige vulgaarsotsioloogiaga.⁹ Asi pole muidugi selles, millist ideoloogiat võiks või peaks kasutama, asi on ideoloogia kui kontseptsiooni osa teadvustamises ja selgeksrääkimises.

Teine oluline pingeline on selles, et kirjanduses pole rahvuslus olnud peatee (vrd muusikas, kus rahvusliku ärkamise ajast pärit koorimuusikakesksus on siiani püsinud). Kirjanduse romantismiga pikitud realism ja *heimatliteratur* peaksid rahvusideoloogia järgi olema ideaaliks ka kirjandusloos, kuid ei ole. Valdav osa kirjanikke on olnud vasakpoolsed ja sotsialistid või igatahes mit-te rahvuslased. Valitsev kirjanduspilt on olnud ideaalis ideoloogiavaba, kuid tegelikult ilmselt nooreestlastest peale individualistlikult sotsialistlik.

Kokkuvõtteks: ideoloogia osa teadvustamine ja kirjanike ning uurimis-suundade ideoloogiate selgeksrääkimine on modernismist kõnelemise välti-matu eeldus.

Kokkuvõte ja moraal

Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks. Taas kord. Määratlegem ennast ja oma kirjandust (ja kultuuri laiemalt) Euroopa terminite ja meta-fooride kaudu. See ei kaota meie eripära, vaid vastupidi, toob selle selgelt välja ja lubab leida toetuspunkti edasiseks. Sest praegune Euroopa on igata-hes oluliselt teine asi kui nooreestlaste Euroopa. Ja eurooplasteks saamine ei ole mitte ühekordne hüpe, see pole ka loomulik olek ja lainetel kiikumine. See on tegevus, milles tuleb pidevalt joosta, et vähemalt paigal püsida selle taustsüsteemi suhtes, mille nimeks on Euroopa.

⁹ P. L i a s, Uusrealismilt postmodernismile. — Keel ja Kirjandus 1995, nr 5—6, lk 289—302, 385—394; eriti lk 292.

Värvisõnad: ääremärkusi Taani hindamisraamatu Eestimaa lehtede kohta

URMAS SUTROP

Paul Johansen kirjutab Taani hindamisraamatu Eesti kohanimedele kommentaarides, et värvisõnadest on kohanimeses esindatud *must* ja *hall*: "Farben: must = schwarz, dunkel: Mustæn, Mustuth; hall, halli = grau: Halela, Halelæ, Halen-habus."¹ Püüan näidata, et tegelikult on hindamisraamatus peale *musta* ja *halli* ka teiste värvisõnadega seotud kohanimesid. Samuti püüan osutada kohanimeses kajastuvate värvisõnade päritolule.

Mustæn LCD, lk 506. Ka Lauri Kettunen annab selle tähenduseks "must, -a ('schwarz, schmutzig')."² Ilmselt on tegemist genitiivse vormiga. Varasemates isikunimeses tuleb esile ka *e*-tüvelisi vorme. Näiteks 1374. aastast on teada kalur Mustemikkel (Mustemickel) ning 1468. aastal sai Tallinna kodanikuks lihunik Hans Muste *knakenhower*.³ Kohanimi *Mustæn* võib olla lähtunud ka isikunimest *Must*, seega Musta küla.

Marija Gimbutas väidab põhjendusi esitamata, et *must* on balti laen.⁴ Paul Ariste lausub kahtlevalt: "... leidub .... sõnu [must], mille päritolu substraadist võib tulla küsimusse."⁵ Sellega tuleb nõustuda, sest indoeuroopa keeltes on olemas sama tüvi **mustār-* 'dark, secret' (vasted armeenia, kreeka ja iraani keeles).⁶

Mustuth LCD, lk 507; EUeO, lk 255 samuti *must* 'schwarz.' Edgar V. Saks osutab, et *Mustuth* võib tähendada musta härga.⁷ Paula Palmeos kirjutab: "... tundub, et härjanimed üsna tihti pole midagi muud kui lihtsad värvinimetused. Näit. [---] Must, Mustu."⁸ *-u* on siin ilmne deminutiivsuffix, mille loomanimeses kasutamine tuleneb sellest, et loomi mitte ainult ei eristatud värvi järgi, vaid kutsuti ka meelitalvalt nime pidi — "Mustu! Mustu!"⁹

¹ P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Mit vollständigem Facsimile. Kopenhagen-Reval, 1933, lk 285. Edaspidi: LCD.

² L. Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Suomalaisen Tiedekatemia Toimituksia, B 90, nr 1. Helsinki, 1955, lk 79. Edaspidi: EUeO.

³ P. Johansen, H. v. zur Mühlén, Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15. Köln—Wien, 1973, lk 202, 130.

⁴ M. Gimbutas, Die Balten. Geschichte eines Volkes im Ostseeraum. München—Berlin, 1983, lk 34.

⁵ P. Ariste, Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Emakeele Seltsi toimetised, nr 14. Tallinn, 1981, lk 18 jj.

⁶ S. E. Mairan, An Indo-European Comparative Dictionary. Hamburg, 1984—1987, lk 822. Vrd ka: Vergleichendes Wörterbuch des indogermanischen Sprachen II. Berlin—Leipzig, 1973, lk 250 jj: tüvi *meu-* (1.) ja selle laiendused.

⁷ E. V. Saks, Commentaries on the Liber Census Daniae. Studies in Mediaeval European History. Montreal—Ann Arbor, 1974, lk 75. Selles raamatus on palju huvitavat, kuid et raamat on koostatud äärmuslikul rahvusideoloogilisel alusel, eemaldudes tihti teaduslikust objektiivsusest, siis ei saa ma nõustuda enamiku tehtud järeldustega. Ka sellega, et *Mustuth* oleks kultusnimi.

⁸ P. Palmeos, Eesti koduloomade nimedest. — Emakeele Seltsi aastaraamat I. Tallinn, 1955, lk 106.

⁹ Eesti keele puhul ei ole alust arvata, et värvinimed tuleneksid vajadusest koduloomi eristada. Paljudes Aafrika kultuurides *resp.* keeltes on aga koduloomade (veiste) eristamine värvi järgi kogu värvinimede süsteemi moodustamise alus. Vt näiteks: J. E. Arsenen,

Halela, *Halelæ* LCD, lk 344; EUeO, lk 54, 71: *hall'*, -i 'grau, graues Pferd' ja 'Seehund', siia ka *haljas*: *halja* 'grün' ning *hal'djas*, *hall'ijas* 'Naturgotttheit'. Kohanime *Halela* tuletamine värvinimedest, mis tähistasid halli või rohelist, on küll võimalik, kuid mitte eriti veenev. Üldse on sõnu *haljas* (: *haljat*) 'hallikas' ja *haljas* (: *halja*) 'roheline' raske eristada. Ilmselt oli see üks põhjusi, miks XVII sajandil hakkas *haljas* 'roheline' taanduma sõna *roheline* ees. Sõna *roheline* kõige varasema kasutuse olen leidnud Heinrich Gösekeni grammatikast (1660): "Von der Etymologia. Das Adjectivum Nominale kombt her â nomine Substantivo.... Rohhone Rohholinne grün a Rohhi Kraut."¹⁰

Pakun siin kohanimele *Halela* usutavama seletuse. *Halela* < *hale* + *la*. Ferdinand Johann Wiedemanni järgi "hale G. hale, halge (ale) Röndung, abgehauenes Gebüsch, metsa-h. dass., halet maha laskma *Gebüsch abhauen*, halet põletama *dieses Niedergehauene verbrennen (um Wiesen oder Felder anzulegen)*."¹¹ Niisiis koht, kus metsas põletati, alet tehti. *Hale* : *halge* seletaks ka -g- esinemise hilisemates üleskirjutustes. LCD, lk 345: 1532 *Halgilas*; 1402, 1488, 1544, 1583 *Halgel*; 1445, 1526 *Halligell*; 1485 *Halligel*.

Halenhabus LCD, lk 345; EUeO, lk 263: "täiesti ilmselt *hall'*, -i 'grau' und 'eine Art Seehund', *habe* (sm *haven*) 'Bart'." Paul Johansen interpreteerib kohanime *Halen-habus* nii: < *hall*, *halli* 'grau' (LCD, lk 285) + *aab*, *ava* = 'Espe' (LCD, lk 283). Seega *hallihaab(puu)*, mis on väheusutav. Rahvapäraste haavanimedede hulgas puuduvad nimed, mis seoksid puu nimetuse halli värviga.¹² Kõige tõenäosem seletus oleks siiski *hallihabe*, mille esimene pool *hall* on värvinimi. Tegemist on balti laenuga tüvest *šalnā*.¹³ Siia kuulub ka läti *salns* 'valkjashall, kimlivärvi'.¹⁴

Guldan LCD, lk 339; *Kuldenkava* LCD, lk 457; *Kullawa* LCD, lk 457. Need kolm kohanime on tuletatud metallinimest *kuld*. Värvinimedega on need ainult tinglikult seotud, kuivõrd varemalt oli meil kollase nimetuseks *kuldne*. Selline kuju leidub varasemates eesti keele grammatikates ja sõnaraamatutes.

Mice are Men. Language and Society among the Murle of Sudan. Dallas—Texas, 1992, lk 86 jj; J. G. G a l a t y, Cattle and Cognition. Aspects of Maasai Practical Reasoning. — The Walking Larder. Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation. London, 1989, lk 215—230.

¹⁰ H. G ö s e k e n, Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Östnischen Sprache. Reval, 1660. — A.-L. V ä r r i - H a a r m a n n, Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts II. Fenno-Ugrica 3. Hamburg, 1977, faksiimile lk 22. Millegipärast väidab Mauno Koski, et "Eesti *roheline* .... Sõna ei ole XVII sajandi sõnastikes (Stahl, Gutschlaff, Göseken) ega XVIII sajandi piibleis" (vt M. K o s k i, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 391. Savonlinna, 1983, lk 141).

¹¹ F. J. W i e d e m a n n, Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn, 1973, vg 23.

¹² G. V i l b a s t e, Eesti taimenimetused. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised, nr 20 (67). Tallinn, 1993, lk 492 jj.

¹³ V. T h o m s e n, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. København, 1890, lk 220 jj: ld *szalnā*, lt *salna* 'Reif, Nachtfrost'; J. K a l i m a, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 202. Helsinki, 1936, lk 95: s. *halla* 'Nachtfrost'; S. S u h o n e n, Die baltischen Lehnwörter der finnisch-ugrischen Sprachen. — The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik, 8. Abt. Handbook of Uralic Studies, kd 1. Leiden, 1988, lk 600: Need sõnad [sm *halli*] kuuluvad üldiselt ilmselt samasse sõnaperre, kuhu *halla*.

¹⁴ R. T r a u t m a n n, Baltisch-slavisches Wörterbuch. Göttingen, 1970, lk 298.

Näiteks Heinrich Stahlil (1637) on: "Gelb / kuldne / kuldsest,"¹⁵ Johann Gutschlaffil (1648) on nii *kuld-* kui *koll-tüvelised kollast tähistavad sõnad*: "gelb kuldane *Item* köllane,"¹⁶ Heinrich Gösekenil on nii "gelb / kuldane / kuldne / kullane" kui ka "gelbsucht / koldne többe, Gold Forel / kuldane löhkalla, Gold gelb / ni koldne kudt kuld". Etümoloogia osas konstateerib ta, et *kuldane* on sõna *kuld* laiendus: "kuldane Gelb / a kuld Gold (Das Adjectivum Nominale kombt her â nomine Substantivo)."¹⁷

Kiriawold LCD, lk 429; *Kiriollæ mæc* LCD, lk 430; *Kiriuæx* LCD, lk 430. Neil kolmel on ühine osa *kir-*: *kir-ia-*, *kir-io-*, *kir-i-* (*kir-iu-*?). Lauri Kettunen võrdleb nime *Kiriawold* vanade soome *Kirjalta-tüüpi kohanimedega, kuid juhatab siiski *Kirjava* 'bunt' + *la* juurde, kus *-va* oleks partitsiibi tunnus (EUEO, lk 96, 257). Nime *Kiriuæx* tuletab ta sõnadest *kiri* < *kirja* ja *kirju* (EUEO, lk 276). Edgar V. Saks tuletab need kohanimed mõistest *kiri* 'Schrift'.¹⁸ Usutavam on siiski, et need on seotud läänemeresoome-lapi tüve *kirj-* algsema tähendusega 'kirju'¹⁹ ning selle laiendustega veiste (ka härja-) nimedele. Paula Palmeos kirjutab oma artiklis "Eesti koduloomade nimedest": "*Kirjak* on kirju lehma nimi ja üldeestiliselt tuntud (soome *Kirjakko*). Selle kõrval esineb muidki variante: *Kirjes* (Tor, Plv), *Kirjas* (eL), *Kirjät* (Har Mön), *Kirjat* (Saa, Hls, San), *Kirjend* (Krk), *Kirju* (soome *Kirjo*, *Kirjanen*) [---] *Kiri*, *Kirju*, *Kiro* (Rõu, Kan) 'punane, valge või must härg suuremate või väiksemate teist karva lappidega' (soome *Kirjo*)."²⁰ *Kir-ju* võib olla varane balti laen: muinaspreisi *kirsna-* 'must,' leedu *kėrsas* 'mustakirju'²¹ või 'valge-mustalaiguline'.²² Kas siiski on tegemist balti laenuga, on veel vara öelda. Tundub, et Taani hindamisraamatu *kir-i*-kohanimed on algselt siiski tähendanud kirjut karja, nagu kohanimi *Mustuth* musta karja.

Lepat LCD, lk 479; *Lippanal* LCD, lk 484; *Raiklæp* LCD, lk 562; *Rauculeppi* LCD, lk 571 ja võib-olla ka mõni teine kohanimi, mille Paul Johansen seostab tähendusega 'lõpp, lõpe' (LCD, lk 284). Need nimed võivad olla seotud lepapuuga. Paul Johansen peab ainult nime *Lippan-al* tähenduseks 'lep-pa' (LCD, lk 283). Lauri Kettunen usub siiski, et kõigi nende nimede puhul on pigem lepaga tegemist. *Lepp* on ka värvinimetus, tähendades punast, ka vere värvi. Kirjakeeles on sõna *lepp* säilinud värvi tähenduses

¹⁵ H. S t a h l l, *Anführung zu der Estnischen Sprach*. Revall, 1637. — H. H a a r m a n n, *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts I. Fenno-Ugrica 2*. Hamburg, 1976, lk 61. Sõna *Gelb* on trükitud lehekülj ettepoole, kui tähestiku järgi peaks, märksõnade *Gabel* ja *Galge* vahele. Mauno Koski väidab jällegi, et "Tallinna ümbruse eesti keelel põhinevas sõnastikus (1637) ei ole kollase nimetust üldse, kuigi muude põhivärvide nimetused on mainitud" (vt M. K o s k i, *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä*, lk 99).

¹⁶ J. G u t s l a f f, *Observationes grammaticæ circa linguam Esthonicam*. Dorpat, 1648. — H. H a a r m a n n, *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts I*. Väljaandes paginatsioon puudub, *Gelb* on tähestiku järgi õiges paigas.

¹⁷ H. G ö s e k e n, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache*, lk 200, 218, 21.

¹⁸ E. V. S a k s, *Commentaries on the Liber Censu Daniae. Studies in Mediaeval European History*, lk 50 jj.

¹⁹ Vt ka: O. D o n n e r, *Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen I. Helsingfors*, 1874, lk 53.

²⁰ P. P a l m e o s, *Eesti koduloomade nimedest*, lk 100, 106.

²¹ R. L a n s z w e e r t, *Die Rekonstruktion des baltischen Grundwortschatzes. Europäische Hochschulschriften, Reihe 16. Slawische Sprachen und Literaturen*, kd 30. Frankfurt am Main, 1984, lk 9 jj.

²² R. T r a u t m a n n, *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, lk 134 jj.

sõnades *lepatriinu*, *lepalind* (isalinnu rinna värvi järgi), *lepaseen*, *lepariisikas*. Värvinimetus on sekundaarne ja tuleneb puu nimetusest. Puu nimetus on vanem ja kuulub kokku balti-slaavi puunimetusega *lēipā-pārñ.²³ Värskelt raiutud leppu, eriti kevadise mahlajooksmise ajal, on tugeva punase värviga, tundub, nagu ajaks puu verd välja. Samuti saadakse lepakoorest punast värvi, kuid et selleks vajatakse maarjajääd, on selline värvimisviis suhteliselt hiline.²⁴

Raudanal LCD, lk 570; *Rauculeppi* LCD, lk 571; *Raulæuæræ* LCD, lk 572.

Paul Johansen seob rauaga kohanime *Raudan-al* (LCD, lk 283). Lauri Kettunen peab kõiki kolme nime rauaga seotuks (EUEO, lk 139, 280 jj). Siin on kõige huvitavam nime *Rauculeppi* analüüs, mille järgi *Rauculeppi* (*rauiklepp?*) < *raud* 'Eisen' + *lepp* 'Erle'. Ta kõrvutab seda nimetusega *raudkask* 'Maserbirke' (sm *rauduskoivu* 'Betula verrucosa') (EUEO, lk 107). Kui *raudkask* on oma nime saanud tugeva puidu järgi, siis *raudlepp* võib osutada lepa punasele värvile. Sanglepa (*Alnus glutinosa* L.) rahvapäraste nimede hulgas on näiteks *punane lepp*, *vere-lepp*, *verilepp*, *verre lepp*.²⁵ Küsimus *raud*-nimede tähendusest on väga oluline, sest nende kohanimede etümologiseerimine aitaks kaasa vaidluse lahendamisele, kas *raud* (soome *rauta*) pärineb põhjagermaani või balti keeltest. Näiteks Ralf-Peter Ritter väidab, et kuna (läänemere)soome keeltes pole vähimutki jälge sõna *raud* tähendusest 'punane', siis ei tule laenamine balti keeltest kõne allagi.²⁶ Eesti keeles on *raud* värvinimena säilinud siiski mitmes nimetuses, nagu *raudsipelgas*, *raudkusilane*, *raudsik*, *kusiraudsik* (kõik eelnevad on punast või punakaspruuni värvi sipelgad), *raudkull* (isalinnu alapoolse võõrte värvi järgi), *raudjas* (tumepruun hobune), võib-olla ka *raudis-maa*.²⁷ Värvinimetusest on *raud* ilmne balti laen, vrd leedu *raudónas* 'punane', *raudà* 'puna', *punasus*, *raūdas* 'punakaspruun, rebasekarva, punakas', läti *raūds* 'punane, punakaspruun, helepruun (hobune), balti tüvi *rauda-* 'punane'.²⁸

Reppel LCD, lk 575 ning maakonnad *Ocrielæ* ja *Repel* LCD, lk 186 jj. Tuleb vist nõustuda Lennart Mere pakutud oletusega, et need nimetused tulevad värvinimetusest *rebu* ning *Ocrielæ* on lihtsalt *rebu* keskkladina keele tõlkevaste.²⁹ Tüvi *repä* 'rebane' on soomeugriline, eesti keeles on sellel veel lisaks tähendused 'munarebu, hallikaskollane, punakashall ja kollakaspunane'. Károly Rédei oletab võimalikku laenamist indoeuroopa keeltest: sanskriti *lopāśā* 'rebane, šaakal', avesta *urupi-* (mingi koeratõug), saki *rruvāsa-* 'šaakal'.³⁰ Huvitava paralleeli pakuvad indogermaani juured **rei-*, **roi-* 'vöödiline, triibuline, plekiline, täpiline': muinasslaavi *rebu* 'kirju,' vene *рябый* 'kirju, plekiline,' leedu *raibas* 'täpiline, hallikirju,' läti

²³ L. C a m p b e l l, Indo-European and Uralic Tree Names. — Diachronica 1990, kd 7, nr 2, lk 172.

²⁴ G. V i l b a s t e, Taimedega värvimisi Eestis. Äratrükk Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatust XIV (1938). Tartu, 1939, lk 13 jj.

²⁵ G. V i l b a s t e, Eesti taimenimetused, lk 145.

²⁶ R.-P. R i t t e r, Studien zu den ältesten germanischen Entlehnungen im Ostseefinischen. Oppuscula Fenno-Ugrica Gottingensia, kd 5. Frankfurt am Main, 1993, lk 197.

²⁷ F. J. W i e d e m a n n, Eesti-saksa sõnaraamat, vg 932 jj: "raudis-mā = rādik mit *Lehm gemischtes, im Sommer ganz hartes Land.*" Juhul kui nimetus *raudis-maa* on pärit punase saviga alalt, osutab see savi punasele värvile.

²⁸ R. L a n s z w e r t, Die Rekonstruktion des baltischen Grundwortschatzes, lk 109 jj; R. T r a u t m a n n, Baltisch-slawisches Wörterbuch, lk 238 jj.

²⁹ L. M e r i, Hõbevalge. Tallinn, 1976, lk 380 jj.

³⁰ K. R é d e i, Uralisches etymologisches Wörterbuch I. Wiesbaden, 1988, lk 423 jj.

rāibs 'kirju,' vanairaani *rtach* 'hall, plekiline, triibuline' ja teised ka looma-, linnu- ja kalanimesed esile tulevad värvisõnad.³¹

Kokkuvõtteks võib öelda, et Taani hindamisraamatu Eestimaa lehtedel on ilmselt värvinimede kohta rohkem informatsiooni, kui seni arvata on osatud. On võimalik, et ülalesitatutest osa ei peegelda tegelikult värvusleksikat ning samas mõni märkamata jäänud kohanimi seda kajastab. Näiteks, kui *Uianra* (LCD, lk 663) tähendab siiski *Vihamaad* (< *viha* + *maa*), siis peitub *viha*-komponendis ka viide rohelisele.

Varaseid värvinimetuste kirjapanekuid võiks kohata ka Henriku Liivimaa kroonikas. Ilmselt ei ole *Aliste*, *Alistekunde* seotud halli mõistega, *Kulna* (*Culdale*) kohta võiks sobida ka *kuld*-kohanimede kohta öeldu ning *Revala* (*Revele*) langeb *rebu*-rühma. Kõige huvitavam kohanimi on siinses kontekstis *Walgatabalve* (*Walgatabalwe*). Lauri Kettunen oletab võimalikku seost *Põlvaga* ning esitab järgmise analüüsi: *Walgatabalwe* < *Valge (< *valgedan) *palve*; *valge* 'Feuer', *palve* : *palve* (sm *palve* : *palveen*) 'Gebet'. *Valgepalve > *Valgapalva > *Palva > *Põlva*" (EUeO, lk 264). Uuem Eesti kohanimede leksikon konstateerib siiski, et *Walgatabalwe*-nimelisele paigale võidi veel osutada XVII sajandi alguses, praeguseks on vana nimi kaduma läinud.³² Kohanime *Walgatabalwe* 'valgepalve, tulepalve' tähendus võiks olla ka 'pühapalve'. Hollandi Venemaa saadiku N. Witseni üleskirjutatud marikeelses Meie Isa palves on lause "p ü h i t s e t u d olgu sinu nimi" kohal "tinin liumet v o l g u s e s t e s / uwe name werde geheyliget".³³ Samamoodi võiks *valge* tähendus olla kohanimis *Walgatabalwe* 'püha'.

³¹ A. K u t z e l n i g g, Die Herkunft des Wortes Farbe und einiger deutscher und fremdsprachiger Farbwörter. — Zeitschrift für Mundartforschung (Wiesbaden) 1965, lk 241 jj.

³² Baltisches historisches Ortslexicon, Teil 1. Estland (einschließlich Nordlivland). Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, kd 8/1. Köln—Wien, 1985, lk 642.

³³ G. W. L e i b n i z, Collectanea etymologica I/II. Reprogr. nachdr. d. Ausg. Hannover 1717. Hildesheim—New York, 1970, lk 369 jj.

Üks tähiseid August Annisti publitsistlikus tegevuses oli 1928. aastal Eesti Vabariigi 10. aastapäevaks tema toimetamisel väljaantud Veljesto album "Dünamis" I²⁶ ja selle ümber puhkenud skandaal. Siinse artikli raames pole võimalik "Dünamise" lugu kõigis üksikasjades lahti harutada, kuid tagantjärele sellele pilku heites tundub, nagu poleks kõik kritiseerijad väljaannet vaevunud isegi korralikult läbi lugema. "Dünamise" juhtkirjas on albumi kokkuseadjad toonud esile oma põhimõtted ja taotlused. Nende arvamuste tuum on, et Eesti ühiskond kannatab kõige enam vaimsete jõudude nõrkuse all, ning nad loodavad, et "Dünamise" kaante vahel esitatu äratav ja süvendab "seesmise kasvamise poole sihitud mõtteid ja mõttejõude — eriti üld- ja sotsiaaleetilisel ja religioonsel alal". Nad soovivad ühiskonnalt, ennekõike eesti intelligentsi nooremalt sugupõlvelt, "pinevamat kultuuritahet", "sügavamat ühtekuuluvustunnet Kaasinimese, Ühiskonna ja Kõiksusega" ning "jõulisemat elutunnet — rahvusliku regeneratsiooni sihis". Rõhutatud on ka mõtet, et "vaja on näha maailma nagu ta on — ja teda siiski armastada". Muidugi osutavad annikundlased²⁷ ka mõnedele puudustele, mida noores, alles kümme aastat tagasi tsaariimpeeriumi haardest pääsenud riigis kahtlemata oli.²⁸ Kuid nagu eespool refereeritu osutab, oli neil siiski oma positiivne, riigi ja rahva huve silmaspidav programm. Mõte oli ju selles, et inimesed elaksid ise täisväärtuslikumalt ja intensiivsemalt ning organiseeriks oma hinge- ja vaimujõudu, et üles ehitada parem Eesti, mis suudaks siis ka välisele survele paremini vastu seista. Muidugi võib seda kõike pidada raamatuinimeste naiiv-humanistlikuks — kuid igatahes sümpaatseks — manifestatsiooniks.

Artiklis "Meie sotsiaal-aatetiku arengust" sõnastab Annist enda ja oma mõttekaaslaste, Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise ideaali ühiskonnakor-rast, "kus oleks viidud minimaalseni teise ekspluatatsioon ja maksimaalseni loovate jõudude väljaarenduse (s.o. vabastuse) tahe ja võimalus".²⁹ Juba Hurt nägi just hariduses, kõrges vaimu- ja hingekultuuris peamist tegurit, millele väikerahvas saab rajada enda püsijäämise lootused. Selles mõttes polnud siin midagi rabavalt uut, ainult et aeg ja haritlaskond olid nüüd teised ning ühiskonna struktuur ilmselt palju keerulisem. Igatahes tuli "Dünamise" autoritele etteheiteid nii vasakult kui paremalt, kuigi leidis ka kaits-jaid. Esimene löök anti nende poolt, kes rahast rikkad. Sotsialistid aga heit-sid annikundlastele ette, et nad püüavad olla sotsialistid sotsialismi tundma-ta. Hans Kruusi hävitav arvustus "Mürgine ja jõuetu dünamis" kannab ala-pealkirja "Irisemine kõigi ja kõige kallal".³⁰ Samal ajal suhtusid dünamislased ise — olgu rõhutatud — väljaande juhtkirjas eitavalt tahet nõrgendavas-

²⁶ Dünamis I. Mõtteid võitlevast vabariigist. Tartu, 1928.

²⁷ See nimetus oli läinud käbele juba pärast Veljesto esimese albumi "Mõtteid valmi-vast intelligentsist" (1932) ilmumist, sest Annist oli ka selle väljaande toimetaja ja olulise-maid autoreid.

²⁸ Juba juhtkirja pealkiri "Kümme katsumisaastat" osutab "Dünamise" suunitlusele — prooviaastad on möödas ja seda, mis on viltu läinud, on aeg hakata parandama.

²⁹ A. A. n. n. i, Meie sotsiaal-aatetiku arengust. — Dünamis I, lk 35.

³⁰ H. K. [= Hans Kruus], Mürgine ja jõuetu dünamis. Irisemine kõige ja kõigi kallal. "Annikunna" uusi üld- ja ümbervaateid. — Postimees 1. III 1928, nr 60.

se tühisesse virisemisse ja hädaldamisse. Nad leidsid, et ainult ideede ja ideoloogiatega ilma ei paranda, kuid "üldisem ühiskondlik ja ideekultuuriline enesemeelustus on ometi aina tarvilik". Vanameelsemaid rahvuslasi ärritas omakorda täiesti arusaadavalt see, et kriitikaga tuldi välja juubelipäevil, millal kõigi meeli pidanuks täitma vaid rõõm ja uhkus saavutatu üle. Igatahes juhtus nii, et Looduse kirjastus, kes oli "Dünamise" välja andnud (olles küll ainult ühendusepidaja trükikojaga, mitte sisuline vastutaja), korjas albumi esimese ehmatusega müügilt ära (mida mõnede poolt osavaks reklaamitriksiks nimetati). Raamat lasti küll peaaegu kohe uuesti müügile, nüüd juba toimetuse täielikul vastutusel, kuid kõrvaldatud oli üks leht (lk 85/86) eriti satiiriliste epigrammidega (nende autor ei olnud A. A. Laanessaar). Lisatud oli autoritepoolne neljaleheküljeline "Patukahetsuse leht", kus muu hulgas on kolm A. A. Laanessaare peamiselt Postimehe, aga mõnevõrra ka ülikooli ringkondade vastu suunatud viie-kuuerealist epigrammi ("Emajõe Ateena", "Kaks Tartu suurmaja vis-à-vis", "Uus "Helios" ehk hädaohtlik roog") ja mõned väljavõtted heatahtlikumatest arvustustest. Niisiis on "Dünamis" käibel kolmel erineval kujul, kusjuures juurde pandud "Patukahetsuse leht" on eriti suur haruldus. Kuigi "Dünamis" ei taotlenud olla negativistlik, vaid ülesehitav, tuli artiklites ja luuletustes kahtlemata ette vägagi irriteerivaid mõtteavaldusi ning atraktiivseid väljendusi, millest ei saanud päriselt mööda minna ka muidu mõistvalt meelestatud arvustajad nagu Eduard Hubel, Eduard Laaman ja Eerik Laid.³¹ Viimaselt pärineb mõte selle kohta, et vabariigi aastapäeva puhul ei olnud välja antud ühtegi trükist (kas mõne valitsusasutuse või siis ülikooli poolt), kus olnuks objektiivselt ja asjalikult (nt statistilistele andmetele tuginedes) räägitud saavutatust. Nii jäi juubelile sügavam sisu andmata.³² Seda enam avaldas mõju "Dünamis", mis oli mõeldudki arvustavana ja oma ideid deklareerivana.

"Dünamise" lehekülgedel avaldatud A. A. Laanessaare luulest on kahtlemata kõige tähelepanuväärsem viieosaline tsükkel pealkirjaga "Tõusikumäng. Viis vaatust tõusikvabariigi detsenniumist".³³ Tähelepanu pälvis juba luuletuse moto:

*Kõik siin maal vaevleb
väiksustunde krampides.*

Üks psühkoloog.

Lähtepositsiooniks on niisiis meie väiksuskompleks. Esimene osa pealkirjaga "Lõjastpääs (1917)" koosneb neljast järjekorranumbritega tähistatud luuletusest ja algab tagasivaatega minevikku, kus tuim orjaseeme oli sigitanud tui-
ma loote:

*Ah, kaugele ka oskaks kujutella
näen ainult hirmsat und ma enda taga.
Ja nüüd, nüüd viimaks minule ant ella!
Ei mina enam sää! Ei mina enam maga!*

³¹ E. H u b e l, Dünamis I: Mõtteid võitlevast vabariigist. — Päevaleht 3. III 1928, nr 62; L [= E. Laaman], "Dünamise" mürts ja Tartu säru. — Vaba Maa 11. III 1928, nr 60; E. L a i d, Juubelimõtteist ja "Dünamisest". — Eesti Kirjandus 1928, nr 5, lk 259—261.

³² Tegelikult küll ilmus ka üks juubelikohane väljaanne — "Kümme aastat Eesti riikliku iseseisvust" (Tallinn, 1928; faksiimiletrükk: Tallinn, 1990) toleaegse riigivanema J. Tõnissoni ja mitme teise riigitegelase sõnavõttudega. See loob kokkuvõtliku pildi sellest, mis kõik oli teoks saanud pärast Eesti iseseisvuse väljakuulutamist ja Vabadussõda. Muutused olid olnud väga kiired ja iseseisvale riigile oli alus rajatud. Nüüd, kui meil on tulnud teistkordselt seesama läbi teha, peaksime olema hoopis küpsemad tollaseid saavutusi hindama.

³³ A. A. L a a n e s s a r, Tõusikumäng. Viis vaatust tõusikvabariigi detsenniumist. — Dünamis I, lk 100—113.

Alles nüüdsel noorusel on lõpuks võimalus täisväärtuslikuks eluks ja nende nälg on pöörane:

*Ma prooviksin kõiki neid õunapuid
selle maailma määratul väljal,
mina suudleksin kõikide ilude suid —
pole otsa mu ääretul nälgjal.*

[---]

*Minus paisul on kümnete põlvede püüd
mille vangistand vaevuskelud —
tahan kõik, tahan kõik nad elada nüüd
need siis elamatta jäänd elud!*

Ekstaatilisele unelmate ja soovide maailmale vastandub aga kohe tegelik maailm, mille ristlaineretuses eneseteostamine nii lihtne polegi ja nõuab enesekaitsepositsiooni sissevõtmist:

*Eks kõik me ju tõusikud, kõik tulnud alt
ja kõigil meil t õ u s m i s e kired,
need kõigil meil soontes säält sügavalt
kui soo iha-tulukse nired.*

Tõusiklus on muidugi ajamärk, aga huvitav on siin iseenda ja noorsoo (kelle nimel samuti kõneldakse) ning kogu rahva märgistamine selle nimetussega. Muidugi oli lõast pääsnud, aastasadu suurte varjus elanud väikerahva kultuurikiht õhuke ja võimalusi eneseteostuseks oli olnud vähe. Niisiis ei ole luuletsükli pealkirja sõnades *tõusikumäng* ja *tõusikvabariik* iseenesest midagi halvustavat.³⁴ Ajamärk oli samuti vanade ja noorte vastandamine, mille järgi on toleegses kirjanduses mujalgi. Nii tuleb mängu vastaseotsimise-motiiv, sest miski ju pidi olema, mis hoogsat edasiminekut takistas. Sedapuhku on noorte vastasteks vanad. Vastandus on laanessaarlikult utreeritud: "...teil, näeme, pilgus ju koolemiskamm, / ja kaarnad te kadu ju karjund!" See viib kõige eelneva täieliku eitamiseni. Luuletsükli esimese osa pealkirja järgi ongi aasta 1917, mil vana maailm pidi varisema, et tõusta võiks uus:³⁵

*Ning teie ilm on vaja muuta põhjalikult.
See tarvis ümber ehitada algeist pääle.
Ei enam võimule vaid armule ja hääle —
see kirg meil kaasa tuua o m a l t minevikult!*

[---]

*Ja-jaa! Te ilm on vaja kaalu ümber kuldse vaega!
Kõik hülgav ilm, mis teind te õudseks seegiks!
Kõik vaja süüdata on hinged uueks leegiks!
Ja me ta süütamegi — andke ainult aega!*

Tsükli teine osa kannab pealkirja "Laiutus", ja siin ilmneb esimesi kõhk-lusi elukõiksuse endale ahnitsemisel:

*Ma kardan, need marjad on mürgised
siin maailma õndsate aias.
Mind ajavad ihad liig ürglised,
olen liiga vist, liiga vist maias!*

Kuid esialgu pole veel peatumist ega ülbusel piire; inimene tunneb end kõik-võimsa Jumalana.

Kolmas osa "Aeg" toob kaasa oma suutmatuse äratundmise ning vastan-

³⁴ Võimalik, et siin on ka mingi seos Eino Leino 1916. aastal nädalalehes Sunnuntai avaldatud mõtetega tõusikrahvast ja tõusikkultuurist Soome oludes. Annist oli Eino Leino elu ja loominguga põhjalikult tutvunud eestindades tema "Helkalaulud" (1922), näidendi "Simo Hurt" (1927) ja mitmed üksikluuletused.

³⁵ 1928. aastaks olid revolutsiooni tegelikud tagajärjed juba igati näha. Artiklis "Meie sotsiaal-aatestiku arengust" nimetab Annist nõukogude korda Venemaal *quasi*-sotsialistlikuks, mis juba lühikese ajaga oli jõudnud kuulmatuid jälkusi korda saata (vt Dünamis I, lk 34).

dub teravalt eelnevale, sealhulgas enda kõikvõimsaks pidamisele. "Ent aeg on nagu liiv mis voolab ära / su sõrmi vahelt, aasta järgi aasta. / [---] ...see Jumal kellega sa võistlema kord kippund / ja kelleks saada kord sul oli ülbus jöle." Eluahnusele järgnenud sisemine tühjus sunnib ahastades küsima: "Endast, endast mis järele jäi?" Tühjusetundele järgneb uppujatunne: "Ja äkki — elu ümber, jah, just kui meri! / Kui laine võidab — ju teine sääli!" Ning järgneb teine ahastav küsimus: "...ja kui enam vastu ei saa, ei saa?!"

Saabub ehmatav äratundmine. Peeaegu sõna-sõnalt kordub tsükli esime-
ne stroof:

*...nii kaugele kui oskan kujutella
näen ainult asjatust ma enda taga,
nii õudist, et kui kuristikku alla
ma sinna vaatan võikusvärinaga.*

[---]

*...näen neid mu Isasid sääli sügavikus sünges.
Näen läbi aastasadu ahastust ja leinu —
kõik kannud nemadki ju kõrgus-iha hinges,
kõik püüdnud tõusta nad Mäe selle järske seinu.*

Kaob ära vastandus vanadega ning asemele tuleb hoopis ühtekuuluvus-
tunne eelkäijatega, ja seda ahastusliku läbielamise tulemusel. Kui lootusetu
ja väljapääsuta olukord on, selgub lõplikult unenäodialoogis (esi)isaga:

*Ei maksa sulgi loota muud; ja, jaa
kõik oleme üht, poeg, kõik ühist s o o me tõugu...*

[---]

*Ja on kui voolaks ära veri siis
kui hukkamõistetult sult kaob su uni.
Ja tundub loll su ind ja töö ja tunde viis,
ja tundub põrguna su päevi paradiis
— ja vaevled, vähkred, viskled hommikuni.*

Luuletsükli neljas osa on "Kriis", mille algusluuletuseks "Päev päikesetu":

*Hommik aga tuleb tinane.
Hommik tuleb, näitab inimesi,
vendi-õdesid neid tuhandeid,
ronimise reisiseltsilisi —
sama väeteid, sama vigaseid.*

See osa tsüklist on kõige põrmustavam, siin öeldakse välja "kogu tõde".
Kõige hävitavama sarkasmiga maalitakse värvimütsides üliõpilasnoorust —
"lend lennu järgi ikka tuimemad ja toored".

Magamata, rasketest nägemustest tulvil ööle järgnenud kassiahastusli-
kul hommikul, kui "troosti järgi silm kaeb ringi", on kõik, mis pilgu ette jääb,
veelgi ahastamapanevam:

*Vaatab naisi, vaatab mehi
juhtijaid ja juhitavaid,
näeb vaid askeldavaid kehi,
endiselt soovõsa igikänguvat
rahvast väikususesse lämbuvat,
kidunevaid koone vaimutuid,
tuimi silmi, kurje suid.*

Kuid oma ideede kompromissitu ainuõigeks pidamine ja enda vastusead-
mine kõigele muule viib olukorrani, kus teotatud jooksevad kokku murdma
kõlvatut teotajat:

*On sandirahvas saanud hundi-rahvaks
ja hulub kõik ja lõugu laksutab!*

[---]

*Ma paen, ma jooksen, tunnen kuklas juba
mu verejanuliste vendi kuuma hõngu.*

Košmaarsele, ahastusega alanud ja hirmuga lõppenud päevale järgneb veel hullem "Öö" iseenda võimetuse äratundmises:

*Tunneb: kehastus ta kõigi oma vendi inetuse,
kõige ilma viletsate valu
temas nuuksub, karjub, hirvitab:
Milleks, milleks üldse sündida sel sool
keda mannetus vaid määndab igalpool?
Milleks silmad, milleks silmad said;
enda viletsust et võiksid näha vaid?*

Lisaks kostab kõikjalt pilkeid, kuid minategelasel pole julgust irvitajatele vastu astuda. Teda haarab üha enam suutmatuse tunne, oma põhimõtete, tööde ja võitluste mõttetuse tajumine. Lootusetuse ja väsimise edasiandmiseks kordub taas lainetava mere ja uppumise motiiv — "kui enam vastu ei saa, ei saa?". Saab lõpuni selgeks kõigi pürgimuste umbejooks. Kokkugarisemine on absoluutne.

Järgneva, viienda osa ("Vabanemine") esimene luuletus "Legend" räägib maailma lakkamatust uuenemisest — surmale järgneb ülestõusmine, näiv olematus muutub taas olemiseks:

*Ent Jumala jälgedest tärkas taim,
üks taimeke väeti ja rumal.
Nii õrnad ta võrsed, ja lehed ja juur,
kuid juurt seda joodab Jumal.*

Taas ärkab elule ka luuletuse minategelane (V osa 2. luuletus), kuid olemine on nagu hoopis uuel tasapinnal, mis väljendub ühelt poolt enesessepöördumises, teiselt poolt ühtekuuluvuses maailmakõiksusega. Kuid nüüd mitte enam arutus suurusehullustuses kujutletud Jumal-inimesena, vaid õiges mõõtkavas:

*Ärksin maa mullast, tulin koju taas.
Tundsin enda juured Jumal-maas.
[---]
Milleks lähevad mul korda muud,
ise kasvatan ma endas Jumal-puud.
Tean, et ainult elada ja kasva vaja
läbi igikestva Jumal-aja.³⁶*

Ja nüüd, läbi selginemise tagasi vaadates, nüüd, kus selle ilma tühisel sebumisel enam nii suurt tähtsust pole, mõistab minategelane, et päris algus on alles ees:

*Kui esmakordselt nägin koidu valgust,
naiiv, mõtlesin, et päev, et päev see juba.
Ent oli tõuseng vast ja tõusu algus,
ja päris päeva tulekuks vaid luba.
[---]
Nüüd olen päripäev tarkuse.*

*On vaja olla hõõguv-hingeline,
kuid vaja olla kokkusurutud
kui terasvedru kõrgepingeline,
kus saajaks aastaks jõud on suletud.*

³⁶ See osa luuletsüklist kõlab ideelt kokku samas väljaandes ilmunud Annisti esseega "Kas meie elutunne degenererub?", kus rõhutatakse mõtet, et meie iseseisvusaegse noorpõlve elutunne peab saama jõulisemaks, ta tahe, elutahe ja dünamis peab tõusma. "See rahvas degenererub seni ja seevõrra, kui iga üksik temas (või paljud temas) on juhitud tungidest, mis liiguvad surma suunas. Kui need saavad valitsevaks päris, sureb see rahvas. Aga kui need jõud hakkavad liikuma Kasvamise, Andmise, Elu suunas, järgneb sellest uuestisünd nagu külmand päikeselegi. Ja siis ei tähendagi palju, et see rahvas on väike: inter-atoomne energia on määratu. Kõik ripub kuupalju teda suudame v a b a s t a d a. "Kes teist oma elu ära annab — see võidab tema." (Vt Dünamis I, lk 167.)

Nüüd näeb minategelane nii enda ees kui ka järel ühtainust taotlust — paremini ja kõrgusesse pürgivalt elada. Ning selles lakkamatus püüdluses ongi elamise mõte — rõõm on tõusmises.

Kindlasti võib A. A. Laanessaare sellele seitsmeteistkümnest luuletusest koosnevale tsüklile värsitehnilise poole pealt mõndagi ette heita, puhuti ka rohketest inversioonidest sugenevat sõnastuslikku kohmakust. Mis aga puutub elamuslikku külge, siis on haaravamad mõtisklevad, pealtnäha rahulikud, aga suure sisepingega osad, mida hästi sümboliseerib kokkusurutud terrasvedru kujund. Kui aga emotsioonidele voli antakse, hakkab häirima ülepingutatud ja õõnsalt mõjuv eksalteeritus. Mitmeplaanisust ja dramaatilist pinget annab vaadeldud luuletsüklile eri osiluuletustes erineva isikulise asesõna kasutamine. Kahtlemata on "Tõusikumäng" A. A. Laanessaare parimaid saavutusi luulevallas. Hoolimata ülepakkumisest inimsoo viletsust väljamaalivate kujunditega on selles mõndagi lausa hinge puudutatavat.

Kui nüüd "Dünamise" ja tema ümber tekkinud kohu juurde tagasi tulla, siis kõik väljaande kriitikud ilmselt ei käsitanud "Tõusikumängu" tervikliku luuleteosena, vaid pigem publitsistliku kirjatööna. Hans Kruus näiteks toob esile ainult ühe, opositsioonilise osa, mille autor on pealkirjastanud sõnaga "Kriis", ja juba see pealkiri oleks pidanud kriitiku tähelepanu teritama. Kruus (ja nii mõnigi teine) näeb selles aga ainult häbitut kallaletungi ülikoolile (autor ise veel ülikooli stipendiaadina rahva kulul välismaal õppinud!) ja jätab täiesti tähelepanuta luuleteose avarama filosoofilise mõtte.

Umbes sama ideed, mis läbib vaadeldud luuletsükli opositsioonilise 3. osa, kannab üks teinegi "Dünamises" trükitud luuletus — "Isamaalik miraakel ehk üks imede nägemine. (Anno Domini 926)"³⁷. Siin on ülesehitus otse näitemängulik, kus iga poliitiline või sotsiaalne rühmitus esitab oma repliigi, milleks on mitmesugused hüüdsõnad. Iga rühma nimetusele on ironiseerivalt lisatud mõni iseloomulik detail, näiteks: koolipapad ehk maa sool, tudengid ehk rahva lootus, minister ehk rahva ja jumala hääl (puu otsast). Ning seda võib tõepoolest käsitada päevakajalise ja irriteeriva publitsistikanähtena. Luuletusena on see markantsemad näiteid A. A. Laanessaare hüüdsõnast. Võib arvata, et kaasaegsete silmis varjutas tühine "Miraakel" hoopis tõsisema "Tõusikumängu" ning ärritavalt jäi kõlama sama mõtte pidev kordamine.

"Dünamis" sisaldab aga veelgi A. A. Laanessaare luuletusi. Koondpealkirjaga "Värsid Virtsjärve rannal" on esitatud kolm luuletust — "Idealiteet", "Realiteet" ja "Süntees"³⁸. Needki kuuluvad sisuliselt kokku, kuigi mitte nii nagu "Tõusikumängu" osised, kus iga luuletus on eelneva järg. "Värssides Virtsjärve rannal" on eesti ühiskondliku olemise võrdpildiks loodus. "Idealiteet" algab kirjeldusega kuldsest suvepäevast, mil suur järvesafiir lebab vaikselt metsade tumesmaragdseis raames. See on ideaalne Eestimaa, ning on lootust, et taevas saab vennaks sellele maale:

*Ja et siit sinikaunis see rahu
levib võitjana ülal ja all,
ja et õnn ta helendav mahub
igikestma ka maal madalal...*

Eelmisele vastandub täielikult "Realiteet": "Koht see kuhu taevas laskund / ainult virtsjärv vilets on, / ja see maa kes tulnud vastu — / virtsasoo

³⁷ L—r., Isamaalik miraakel ehk üks imede nägemine. (Anno Domini 926). — Dünamis I, lk 36—37.

³⁸ A. L a a n e s s a r, Värsid Virtsjärve rannal. 1. Idealiteet. 2. Realiteet. 3. Süntees. — Dünamis I, lk 168—170.

ja liivasonn." Looduspilt haarab siin vaid kaks esimest stroofi, edasi läheb jutt juba otsesõnu selle viletsa maa viletsatest asukatest: "Küürakad need kalda männid, / küürakas see kalda tõug, / kehad jässakad ja jännid, / silmad surnud, sivvu lõug." "Süntees" jõuab kokkuvõttes sama tõdemuseni, mis selgus "Tõusikumängustki": "Endaga alga! [---] On vaja endas Päikse-kandjaks saada!" Kahtlemata on see fraas Annistil põhimõtte väärtusega, on pikemat aega kestnud taotluste, võitluste ja sisevaatluste analüüsimise tulemus. Süüdistamine, vastaste ja vigade otsimine ei vii kuhugi, oluline on endale ja teistele selgeks teha ainuõige tee maailma parandamiseks — ja see käib iseenda täiustamise kaudu. Niisugune on lühidalt A. A. Laanessaare "Dünamise"-päevade luulest väljakoosvõetud põhiidee. Ja õieti on see sama idee, millest A. A. Laanessaare luule üldse oli liikvele läinud, kui meenutada "Suurtöötust" või "Rändlaulu". Löövad kujundid ja süüdistav või ka agiteeriv hoiak olid mingil määral moeasi, järeltkaja alles taanduma hakanud ajaluule ekspressiivsest väljenduslaadist. Igatahes oleks meeldiv mõelda, et A. A. Laanessaar oli selle loosungliku, paiguti isegi ärpleva opositsionääripositsiooni sisemiselt ammu ületanud, kui see üldse kunagi talle päris omane oli. Ometi kutsus "Dünamis" esile just sellele positsioonile vastava reaktsiooni.

"Dünamisest" jäävad vaadelda veel koondpealkirjaga "Kaks laulu" ilmunud luuletused "Poks piriseva südamega" ja "Aastasaja vahetus"³⁹. Esimene neist on hüüatusterohke üleskutse iseendale optimistlikumaks häälestatuks ja maailmavalust võitusaamiseks. "Aastasaja vahetus" on kaheosaline: "Fin du siècle" ja "XX sajand". Dateeritud on see aastaga 1925, ning siin tuleb taas esile üks ajajärgu ülespuhutud probleeme — noorte ja vanade vastuolu. Luulepiltide vastuseadmine on iseenesest vaimurikas: ühel pool on suitsust lämbuv kohvik, kus pohmelusest vettinud vanadel on käimas unine mäng — tõstetakse lippu ja vankrit, kuid vaja oleks hoopis surnuvankrit; teine pilt on supelmajast, kus jäises vees suplevad elurõõmsad noorukid: "O-hoi, Jahvee, kus tulivankrid nüüd? / See oleks sport, kord nendegagi sõita!" Kuid kogu luuletus, eriti selle teine osa, on liig loosunglik, liig "tehtud", sellel puudub läbielamise ja läbimõtlemise jõud.

Hoopis mõjukam on 1930. aastal Üliõpilaslehes trükitud samuti hüüatusterohke, vaimuinimese tööle pühendumisest kõnelev luuletus "Hommiööine"⁴⁰. Siin on taas olemas see miski, mis puudutab ja sõnad elavaks teeb, hoolimata ideed kandva lõppvärsi kohmakusest.

Sama aasta Üliõpilaslehes ilmus ka "Templirüütli laul"⁴¹, järjekordne üleskutse noortele vaimseks täiustumiseks ja karsketeks eluviisideks. Laulutekstina küllaltki sugestiivne ja ladus, ilmus "Templirüütli laul" veel mitmel korral, kõigepealt 1933. aastal Kevadikus Eduard Oja viisiga, kusjuures algsest kolmest neljavärsilisest stroofist oli saanud kaks kaheksavärsilist stroofi. Edaspidi ilmus see seltskonnas lauldavate laulude valimikus "Ühislauluvara" (kolmas, parandatud trükk veel 1938. aastal), kus on juba kolm kaheksavärsilist stroofi ja see algab nõnda:

*Üle enda, üle enda,
Siit vast algab võimsa võit,
Siia langeb see, kes pelgab,
Edasi läeb ulja sõit.*

³⁹ A. A. L a a n e s s a r, Kaks laulu: Poks piriseva südamega. Aastasaja vahetus. — Dünamis I, lk 137—140.

⁴⁰ A. A. L a a n e s s a r, Hommiööine. — Üliõpilasleht 1930, nr 1/2, lk 7.

⁴¹ A. A. L a a n e s s a r, Templirüütli laul. — Üliõpilasleht 25. XI 1930, nr 13, lk 303. Vt ka: Kevadik 1933, nr 4/5, lk 41; Ühislauluvara. Tartu, 1933, lk 112—114; Ühislauluvara. 2. tr. Tartu, 1934, lk 116—117; Ühislauluvara. 3. tr. Tartu, 1938, lk 134—135.

*Tooruses ei seisa voores,
Rõõm ei ole õlleuim,
Loobumus on rüütli voores,
Keeldumusest kasvab vaim.*

Huvipakkuvad on ka 1930. aastal Kirjanduslikus Orbiidis ilmunud luuletused "Informatsioon Läänele" ja "Meie geopoliitiline asend" koondpealkirjaga "Kaks välispoliitilist juhtkirja".⁴² Juba pealkirjade järgi otsustades on neil selged paralleelid meie praeguse olukorraga. Ja siinkohal võib küll rahuliku või rahutu südamega öelda, et ei ole midagi uut päikese all. Kui põhiliselt ajaloolist tagasisivaadet pakkuv luuletus "Meie geopoliitiline asend" on toonilt rahulik, siis A. A. Laanessaare kaasaegset olukorda edastav "Informatsioon Läänele" on taas ülepakutult ekspressiivse, lausa ründava kujundlikkusega, kuid kindlasti ei puudu selleski oma tõetera. Saamata siinkohal mõlemat luuletust täielikult ära trükkida, piirdugem mõne stroofiga:

*Näete, näljaste rahvas me oleme
ja karjuvalt kehvus on kole me —
Mõistate kas, teie suured ja söönud?*

[---]

*Ilkuge ei! mida kehvem me toit,
seevõrra leekivam nälja me loit —
ei seda taipa te, täied ja loiud!*

[---]

*Taotlevad tähti me plaanid ja tööd,
jumalde toitu me huluvad ööd —
Kuulete neid kas, tukkujad, teie?*

("Informatsioon Läänele")

*Määratu manner merde mu sirutab:
Thule ma! Tuulemaa neem!
Määratu meri mu vastu end' virutab:
Thule ma! Tuulevee neem!*

1.

*Tuhandeverstased mandrite marud kui
hundav hunnide parv
ratsutand rabadeks põllud ja arud mu.
Turma taas tuututab sarv.*

*Tuhandeverstased vihurid merede,
vallutatav vikingi vahk
lõhkunud laiali lapsed mu perede.
Lahklus on kõikjal ja kahk.*

[---]

Mandrite jõud minus merde end sirutab:

Maale ma — vabadusneem.

Meri mus mandrile vastu end virutab:

Merel ma — majakuneem.

("Meie geopoliitiline asend")

Muidugi saab nendest luuletustest välja lugeda ka sõnumi tänapäevale. Kuid siinkohal meenuvad Runneli värsid: "Maailmal pole kokkumist ega mäletamist, häbi igatahes mitte." Muidu oleksime õppinud ehk sedagi, et just meie omad virinad, tegemised ja tegemata jätmised loovad pinda uuele katastroofile. A. A. Laanessaare auks tuleb aga öelda, et oma luules ta küll osutas puudustele ning tegi seda väga atraktiivsel ja irriteerival moel, kuid samal ajal näitas ta ka teed väljapääsuks, ennekõike hingelise õilistumise ja vaimse täiustumise kaudu. Abstraktset humanismi kiputakse küll naeruvääristama, ometi pole inimkond võimeline püsima ilma selle näiliselt hapra toeta.

⁴² A. A. L a a n e s s a r, Kaks välispoliitilist juhtkirja: "Informatsioon Läänele". "Meie geopoliitiline asend". — Kirjanduslik Orbiit 19. IV 1930, nr 7, lk 2.

Järgnes pikk, viieteistaastane vaheaeg⁴³. Siis, 1945. aastal, ilmus Sirbis ja Vasaras A. A. Laanessaare luuletus "Lauliku rahvas"⁴⁴. Sellesse vaheaega oli mahtunud palju, kõigepealt Eesti Vabariigi stabiliseerumine ning siis hävimine okupatsiooni ja sõjaga. Ka Annistile tähendasid need aastad algul stabiliseerumist, keskendumist kirjandusteadusele, ennekõike hõimurahvas- te, eestlaste ja soomlaste nende teoste käsitlemisele, mille juured on meie paljuski ühisel rahvaluules. 1934. aastal ilmunud uurimuse "Fr. Kreutzwaldi "Kalevipoeg" I osale ("Kalevipoeg eesti rahvaluules") järgnes 1936. aastal II osa ("Kalevipoja" saamisluugu) ning 1944. aastal III osa 1. vihik ("Kalevipoeg" kui kunstiteos). Sel ajal ilmusid ka tema soome rahvalaulude tõlked "Kanteletar" I—II (1930—1931) ja "Kalevala" (1939) ning uurimus "Kalevala" kui kunstiteos" (soome keeles 1944; eestikeelsest trükilaost sai autor ainult mõne äratõmbe, ladu ise lõhuti sõja lõpul). Töö kirjanduse ja rahvaluule piirimail — eesti ja soome eeposte teaduslik uurimine — oli siiski ainult üks lõik, kuigi kõige tähtsam (ka *curriculum vitae* põhjal) Annisti tohutust kirjatoode hulgast 1930-ndail aastail ja 1940-ndate aastate alguses.

1945. aastal ilmunud pikemas luuletuses "Lauliku rahvas",⁴⁴ mille peategelaseks on laulikneiu, maalib Annist taas pildi eesti rahva raskest ajaloost. Kuigi regivärsivormi siin ei rakendata, on luuletuse kujundikeeles lisaks laulikneiu ja kandle kujundeile mitmeid märke, mis viitavad sellele, et neil aastail on autori mõte palju tegelnud regivärsilise rahvalauluga ning see on teadustöö kõrval otsinud väljundit ka luulena:

*Ju oli surnud Kalevik suur,
lahinguist lõpmatuist aetud,
tapnud kõik rüüstaja möök ja tuur,
meeste sugugi maetud.*

*Kannel endine kõdunes maas
keset korjuste randa.
Ei olnud oskajat ainust, kes taas
häáli võinuks tal anda.*

*Kõndis seal neiuke nooruke vaid,
kurtis kallima surma.
Leidis see kandle kesk koolumaid
keset hävitust, õudust ja turma.*

*Keeled kõik olid kandlelt katkenud
— oma hiukseist uued ta andis!
Hääl endine kandlest kaikunud
— oma hinge ta kandlese kandis.*

Laulikneiu laulab kandlese enda ja oma rahva nutud, aga ka endised ilod, ning saabki nimeks Ilo. Laulude abil muutub ka orjus talutavamaks ning pikapeale võtab elu hoopis teise ilme: "Laulude maaks sai ta murede maa, / Ilolt sai uue ta vere. / Sündis t õ u g I l o - h i n g e g a / saarikul sinise mere." Aga siis tulevad vaenlaste uued rünnakud, ning — "taas must on nüüd meri, taas must me saar". Ahastavale küsimusele "Kas Ilo-lapsed kõik Toone teel?" järgneb kõigest hoolimata lootusele innustav vastus: "EI! / TÕUSEME, TÕUSEME, TÕUSEME VEEL!"

Luuletus ilmus, nagu öeldud, A. A. Laanessaare nime all. Annist ise oli sel ajal juba NKVD poolt arreteerituna Pagari tänaval eeluurimisvanglas. Nimelt arreteeriti tookord põrandaaluste rahvuslike organisatsioonide kartuses terve hulk Tartu teadlasi ja kirjanikke: P. Ariste, H. Moora, P. Tarvel,

⁴³ Siinsest artiklist jääb välja regivärsiline luule, mis pealegi on ilmunud Annisti nime all ning väljendust leidnud peamiselt eepilistes suurvormides — Lauuema Mari ja Udres-Kudres, Päevapoja lugudes. Võib ainult mainida, et Annisti esimene regivärsiline luuletus pealkirjaga "Kalevipoja epiloog" ilmus juba 1933. aastal (Olion 1933, nr 1, lk 4—8), siis, kui alguse sai "Kalevipoja" teaduslik käsitlemine ja eepose 5. trüki ettevalmistamine (ilmus 1935), mille toimetaja Annist oli. Märkimist väärib ka see, et "Kalevipoja epiloog" on hiljem põimitud "Udres-Kudres, Päevapoja" teksti (lk 41—45). Kolmkümmend kolm aastat hiljem ilmus teine regivärsiline luuletus väljaspool suuri poeme — "Kuningatütre meelitamine" (Noorus 1966, nr 3, lk 47—48). See on Annisti versioon ühest setu muinasjuttlaulust, mille aluseks on rahvusvaheliselt tuntud muinasjutt.

⁴⁴ A. A. L a a n e s s a r, Lauliku rahvas. — Sirp ja Vasar 10. II 1945, nr 6.

R. Põldmäe, M. Lepik, A. Palm, L. Vilmre, H. Talvik, B. Kabur jt, enamasti veljestolased.

Järgnes kuus aastat vanglas, ja sealt tuli Annist mingil moel kindlasti "muutunud mehena" (väljend "Lauluema Marist"). Mõnda aega pidi ta teiste nimede varjus endale ja perele mitmesuguse kirjatööga elatist teenima, enne kui ta taas sai August Annistina pühenduda teaduslikule tegevusele ning tõlkimisele.

A. A. Laanessaare pseudonüümi all ei ilmunud enam midagi. Küll aga ilmus aastaid hiljem August Annisti nime all luuletus "Algelamusi"⁴⁵ (pealegi veel kahel korral — Loomingus ja Kodumaas), millel on otseseos tema noorpõlve luulega ja taotlustega. Vormiliselt erineb see tema varasemast luulest täiesti, jääb kuhugi luule ja proosa piirimaile; tingimisi võiks seda nimetada vabavärsiks. Lapsepõlve algelamusi on andnud konkreetseid üksikasjad, mille muljed on olnud nii valdavad, et neis on saanud mõned kogu ta elu suunanud juhtmotiivid, nagu võrdlusest kosmosega tekkinud ängistav väiksuse tunne või mäkketõusust lähtunud kustumatu janu kõrguste ja kauguste järele. Enamik algelamusi on saanud raamatute vahendusel ja sellisena autorile väga iseloomulikud, kui mõelda tagasi luuletustele "Raamatunarr" ja "Hommik-öine". Raamatust on teadvustatud ka, et meie esivanemad "ei pääsenudki orjuse laukasoost":

*Nägin, kuidas nad langesid, kõik, üksteise järele, ja uppusid.
Sest nägin seda välja kui määratud laukasood,
kuhu võitlejad vajusid,
üks sugupõlv teise järele.
[---]
"Nii avanes noorukile Kodumaa kannatav emapale
ja värbas ta oma sõduriks."⁴⁶*

1945. aastal ilmunud "Lauliku rahvas", aga ka 1966. aastal ilmunud "Algelamused" osutavad küll A. A. Laanessaare luule lätetele ning liiguvad sama temaatika piires milles varasem loomingi, kuid on siiski hoopis teistsugusel ajal ja teistsuguste elukogemuste varal sündinud.

A. A. Laanessaare 1920-ndatel aastatel loodud luulet võib kahtlemata iseloomustada mitmete luulele vastunäidustatud epiteetidega: publitsistlik, agiteeriv, moraalitsev, dotseeriv, eksalteeritud — ja siiski mõistuslik jne, jne. Ometi ei ole A. A. Laanessaare luule ajajärgu üldpildis mingi võörkeha, vaid sobib kokku nii kümnendi alguse ajalaulude ekspressionistliku retoorika ja paatosega kui ka kümnendi keskpaiga ja lõpupoole rohkem sissepoole pööratud, tundlikuma luulelaadiga. On natuke üllatavgi, et nii väike luulekogus nagu A. A. Laanessaare oma kajastab ajajärgu luule üldisemaid stiililisi nihkeid.

Väga iseloomulik A. A. Laanessaare luulele on aga järjekindel programmilisus. Kirjanduskriitilises artiklis "Kas meie elutunne degenereerub?" ütleb Annist: "Luule, jah, ka luule siht pole ometi mitte ainult rikastamine ja peenendamine uute elamus-muljetega, vaid ka, või isegi kõigepeält jõe andmine, teatav maagia. Juba ürgajast päralt on seegi element olnud ta üks olulisemaid".⁴⁷ Niisiis oli noore Annisti arvates luule põhiülesandeks "oma rahvastki luua", vormida tema väärtushinnanguid ja maailmavaadet, sisen-

⁴⁵ A. A n n i s t, Algelamusi. — Looming 1966, nr 2, lk 173—174; vt ka: Kodumaa 28. XII 1966, nr 52.

⁴⁶ Viimane lause on antud tsitaadina jutumärkides ning pärineb Aleksis Kivi romaanist "Seitse venda" (mitte küll päris sõnasõnalisena). Kirjutatud on see ka Aleksis Kivi hauasambale Tuusula kalmistul.

⁴⁷ A. A n n i, Kas meie elutunne degenereerub? — Dünamis I, lk 158.

dada temasse elujõudu ning õpetada oma jõudu koondama oluliste väärtuste loomisele. Aina meenutab see luule inimesele ta kohustusi. Inimene, eriti kui ta on noor, meessoost ja kuulub intelligentsi hulka, on otseselt vastutav oma kodumaa ees ja eest. Ükskõiksus ja hoolimatus pole talle lubatud. Vajalik on tulise hinge ja valgustatud vaimu harmoonia ning elamise intensiivsus. Ja kõige olulisem on sealjuures maailmavaade, ka igapäevases olemises, sest sellest sõltub inimese usaldatavus.

Nii püüdis noor August Annist oma artiklites avaldatud mõtteid toetada luulesõna abil ning need kujunevad justkui üheks tervikuks. Ühtlasi kajastab see luule meie rahva ajalugu ja saatust, samuti autori kaasaegse ühiskonna taotlusi ja konflikte ning Annisti enda läbielamisi ja konflikte selles ühiskonnas.

Igatahes on A. A. Laanessaare luule pärandanud meile kaks lihtsat tõde: *üle enda ja endaga alga*. Just väikerahva liikmena, kelle vabadus on pidevalt ohus ja kelle võimalused mitmeti piiratud, on igaühe kohus elada saavutuste hulgalt nagu mitut elu ning maailmaparandamine peab algama iseendast ja on üldse võimalik enesekasvatuse abil. Keegi ei vaidle neile väidetele vastu, eriti viimasele mitte, ometi on kogu inimsoo ajaloo vältel püsinud vajadus seda meenutada.

A. A. Laanessaare luule pole väärinud märkimist kirjanduslugudes. Võib-olla pole selleks põhjustki. Kuid täiesti ilmselt oleks põhjust August Annistist, kogu tema tööst ja tegemistest rääkida hoopis rohkem ning suuremate sõnadega, kui seda seni on tehtud. On meie üldine häda, et me nagu ei söanda oma suurmehi suurtena näidata, kuigi nii mõnigi neist väariks kohta muu maailma suurmeeste kõrval. Võib-olla on selleski süüdi meie väiksuskompleks.

Eesti sõnaalguliste sulghäälikute akustika ja tajumine

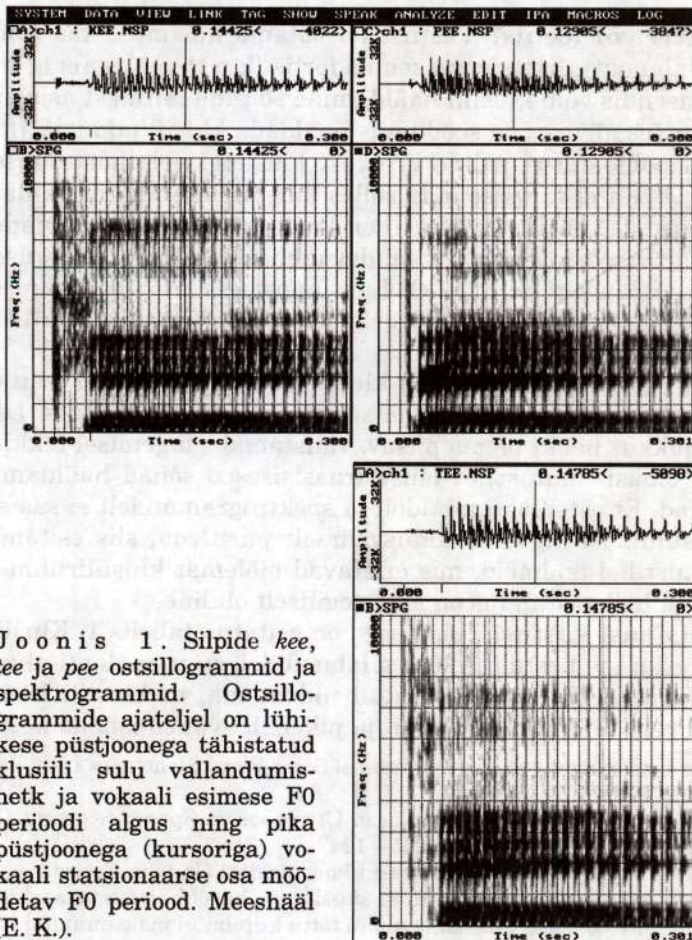
(Algus Keeles ja Kirjanduses nr 3)

ARVO EEK, EINAR MEISTER

2. Kõnematerjal ja analüüsimeetodid

Analüüsitav kõnematerjal koosneb /k/, /p/ ja /t/-ga algavatest CVV silpidest. Pika vokaalina on esindatud kõik eesti üheksa vokaali /i e ä ü ö õ a o u/. Üks meesdiktor (E. K.) luges neid silpe ühesilbiliste lausetena Eesti Raadio helistuudios sügisel 1992.

Formantanalüüsiks kasutati firma Kay Elemetrics süsteemi CSL 4300 tarkvara. Sõltuvalt eesmärgist sisestati silbid arvutisse kvantimissagedusega 10 või 20 kHz. Spektrogrammide valmistamisel kasutati lairiba filtrit ribalaiusega 293 Hz (ajaaken ca 5 ms, kõrgemate sageduste eelvõimendus 0,9).

Joonis 1. Silpide kee, tee ja pee ostsillogrammid ja spektrogrammid. Ostsillogrammide ajateljel on lühikesel püstjoonega tähistatud klusiili sulu vallandumis- hetk ja vokaali esimese F0 perioodi algus ning pika püstjoonega (kursoriga) vokaali stationaarse osa mõõdetav F0 periood. Meeshääli (E. K.).

Nelja esimese formandi trajektoori väärtused mõõdeti kursoriga lairiba spektrogrammi kolmest silma järgi määratletud kohast (vt joonis 1): (a) formandi-siirete algussagedused klusiili sulu vallandumishetke lähedusest (F_{2i} — F_{4i} , F_{1i} ei olnud mõõdetav), (b) formandisagedused vokaali esimesest perioodist (F_{1o} — F_{4o}) ja (c) vokaali statsionaarsest osast (F_{1s} — F_{4s}). Samadest punktidest arvutati ka autokorrelatsiooni LPC-spektrid (kvantimissagedus 10 kHz, Hamming-filter, 14 koefitsienti, ajaaken 10 ms, eelvõimendusega). Esimeses mõõtmispunktis tsentreeriti filtri aken sulu vallandumishetke lähedusse (seega filter reageeris avanemisfaasi esimesele 5—6 ms pikkusele lõigule). Teises ja kolmandas mõõtmispunktis tsentreeriti filter vokaali vastava F0 perioodi esipoole viimasele kolmandikule. Nõnda arvutatud spektrinäidud sobisid paremini kokku spektrogrammide käsitsi mõõtmise tulemustega. Need andmed on koondatud tabelisse 3, mille alusel on valmistatud joonised 2, 3, 4, 5 ja 6. Sama materjali kasutati tajutestide stiimulikorpuse genereerimisel.

Et võrrelda andmeid kirjandusest tuntud spektri üldkujuga (*gross spectral shape*), arvutati autokorrelatsiooni LPC-spektrid Kay CSL 4300 süsteemis (kvantimissagedus 16 kHz, Hamming-filter, 20 koefitsienti, ajaaken 25 ms, eelvõimendusega). Filter tsentreeriti klusiili vallandumishetke lähedusse (seega haaras efektiivne poolaken avanemisfaasi transiendi ja lõigu friktsiooniosast).

3. Akustilise mõõtmise tulemusi

3. 1. Fortis või leenis? Vastust jäi ootama küsimus, kas sõnaalgulist klusiili esindab neutralisatsiooniasendis fortis [k p t] või leenis [g b d]. Vaba variatsiooni asendis võib klusiili hääldamine sõltuda mitmest asjaolust. Lau-sungi absoluutses alguses on soodumus hääldada klusiil pikana⁴⁰ (fortisena), mis võib olla põhjustatud sulule liituvast lausungi eelplaneerimisele kulu-vast ajakaost.⁴¹ Ka ei tarvitse sulg selles lausungiasendis märkida tegeliku häälduse algust. I. Lehiste⁴² andmeil on lausungialgulise konsonandi kestus lühem teisevältelise sõna pika vokaalidevahelise konsonandi kestusest (pikenenud lühike, nn poolpikk häälik). Lausungisisese sõna algusklusiil on pigem lühike (leenis) kui pikk (fortis), selle kestusele võib, kuid alati ei tarvitse pikendavalt mõjuda lauserõhk.

Käesolevas töös on ühesilbilised klusiiliga algavad laused loetud 1,5—2-sekundiliste vahepausidega diktorile sobivas neutraalses stiilis. Lauseteva-helise pausi pikkus peaks olema piisav, välistamaks lugemisel tekkida võivat eesti keelele omast nähtust, et lause fraasisised sõnad hääldamisel tihe-dalt seonduvad. Et ostsillogrammidelt ja spektrogrammidelt ei saa sõnaalgu-lise klusiili sulufaasi algust usaldusväärset piiritleda, siis esitame võrdle-valt muid akustilisi andmeid, mis eristavad mõlemat klusiilirühma keeltes, kus [k p t] ja [g b d] vastandus on fonoloogiliselt oluline.

Avanemisfaasi kestus. Tulemused on esitatud tabelis 1. Klusiilide ava-nemisfaasi keskmine kestus on lühim labiaalidel, suurem denti-alveolaaridel ja pikim velaaridel. See järgib tuntud üldsuunda, et klusiili häälduskoha nihkumisega eest taha lüheneb sulu- ja pikeneb avanemisfaasi kestus.⁴³ Vii-

⁴⁰ A. E e k, Observations on the Duration of Some Word Structures I. — Estonian Pa-pers in Phonetics. EPP 1974, lk 18—32.

⁴¹ D. K. O l l e r, The Effect of Position in Utterance on Speech Segment Duration in English. — JASA 1973, kd 54, nr 5, lk 1235—1247.

⁴² I. L e h i s t e, Consonant Quantity and Phonological Units in Estonian.

⁴³ Nähtuse põhjuseks peetakse fakti, et suusisene õhurõhk jõuab velaarklusiilil sulu-taguse supraglotaalse õõnsuse väikseima mahu tõttu kiiremini maksimumini (tulemuseks

masena mainitud nõrk suundumus ilmneb isegi häälduskoha suhteliselt väikese nihke korral, näiteks tiwi keeles suureneb sõnaalgulise klusiili avanemisfaasi keskmine kestus dentaalilt alveolaarile ja palataalile.⁴⁴

Tabel 1

Sõnaalguliste klusiilide avanemisfaasi kestused CVV-silpides (millisekundites)

	<i>i</i>	<i>e</i>	<i>ä</i>	<i>ü</i>	<i>ö</i>	<i>u</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>õ</i>	Min	Max	Keskmine
<i>p</i>	13	12	12	24	26	28	14	15	14	12	28	18
<i>t</i>	29	35	27	42	37	33	26	21	28	21	42	31
<i>k</i>	40	36	24	40	38	34	46	38	36	24	46	37
Keskmine	27	28	21	35	34	32	29	25	26			29

Eesti sõnaalguliste helitute klusiilide avanemisfaasi kestused on näiteks rootsi sõnaalguliste helitute aspireeritud [p t k] avanemisfaasi kestustest suurusjärgu võrra lühemad ja ligilähedased rootsi sõnaalguliste heliliste [b d g] kestustele (vrd: ühtedel andmetel on rootsi [p t k] avanemisfaas vastavalt 115, 120 ja 130 ms ning [b d g] avanemisfaas 10, 20 ja 25 ms⁴⁵; teistel andmetel on need näidud 40, 50 ja 60 ms ning 8, 12 ja 20 ms⁴⁶; vrd ka D. Krulli mõõtmistega⁴⁷).

Klusiili avanemisfaas koosneb (teoreetiliselt) kolmest segmentist.⁴⁸ Esimene neist segmentidest — transient — on ülilühike löik, mis väljendab kõnetrakti äkkreageeringut sulu vallandumishetkel väljapääsevale õhusambale. Järgneva frikatiivse segmenti vältel tekitab väljapääsev kiire õhuvool veel suhteliselt kitsas ahtuses homorgaanset frikatiivi iseloomustava turbulentsse müra. Kolmandat, aspiratiivset segmenti iseloomustab *h*-sarnane müra, mis väljendab järgneva vokaali formantide helituid siirdeid. Sulu moodustanud artikulaatori eemaldumisega klusiili häälduskohast ja sellega kaasneva kõnetrakti ahtuse laienemisega muutub frikatiivne segment aspiratiivseks. Neid kolme avanemisfaasi segmenti on võimalik sõnaalgulise aspireeritud klusiili korrektse häälduse korral hästi piiritleda. Paljudel (muudel) juhtudel on segmentide piiride märkimine raske ja täpselt teostamatu ülesanne.

Võrreldavatel rootsi sõnaalgulistel helilistel [b d g]-l puudub eraldi aspiratiivne segment; helituse (või nõrga helilisuse) korral järgneb [b] transiendile aspiratiivne segment, mis eriti [d] ja [g] hääldamisel võib kokku langeda frikatiivse segmentiga; [g]-l on pikim transient.⁴⁹

Eesti andmed on tabelis 2. Ka eesti keeles on transient ja frikatiivne segment pikimad /k/-l ja lühimad /p/-l. Velaari transiendi ja frikatiivse segmenti pikim kestus on seostatav sulu tekitanud keeleselja suurema inertsusega

sulu lühim kestus), kuna dentaalil ja labiaalil võtab see suuremate õõnsuste tõttu rohkem aega (labiaalil suurim supraglotaalne õõnsus ja sulu pikim kestus). Avanemisfaasi vastupidiseid kestusi on põhjendatud sulgu moodustavate artikulaatorite massist tuleneva liikumiskiiruste erinevustega. Põhjalikuma ülevaate võib leida artiklist: V. B. Anderson, I. M. Addieson, Acoustic Characteristics of Tiwi Coronal Stops. University of California, Los Angeles, UCLA Working Papers in Phonetics 1994, kd 87, lk 131—162.

⁴⁴ Vt V. B. Anderson, I. M. Addieson, Acoustic Characteristics of Tiwi Coronal Stops, lk 142.

⁴⁵ G. Fant, Stops in CV-Syllables, lk 115—116.

⁴⁶ G. Fant, Acoustic Description and Classification of Phonetic Units, lk 64.

⁴⁷ D. Krull, Acoustic Properties as Predictors of Perceptual Responses: a Study of Swedish Voiced Stops, lk 74.

⁴⁸ G. Fant, Analysis and Synthesis of Speech Processes. — Manual of Phonetics. Amsterdam, 1968, lk 173—277; K. N. Stevens, Models for the Production and Acoustics of Stop Consonants. — Speech Communication 1993, kd 13, nr 3/4, lk 367—375.

⁴⁹ G. Fant, Stops in CV-Syllables, lk 113—115.

ning frikatiivse segmendi eriline esileküündivus sulu ees oleva ruumi resonantsiomadustega, millest tuleneb ka spektri tugevaim, kogu avanemisfaasi läbiv ja vähe muutuv sagedushari, mille suunas koonduvad järgneva vokaali F2 ja F3 siirete algussagedused.

Tabel 2

Sõnaalguliste klusiilide avanemisfaasi segmentide keskmised kestused (millisekundites)

	Transient	Frikatiivne segment	Aspiratiivne segment
/p/	3	8	7
/t/	5	25	1
/k/	7	30	0

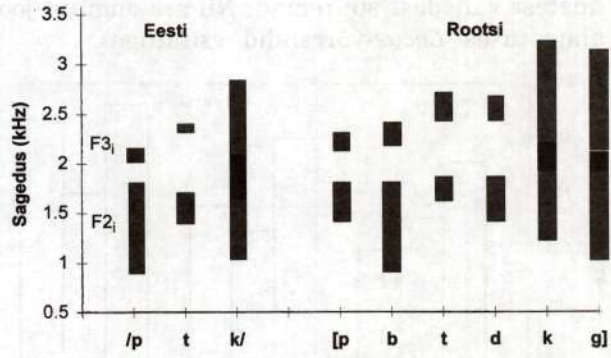
/k/ avanemisfaasi läbiva tugeva frikatiivse osise tõttu on aspiratiivne segment frikatiivsest lahutamatu. Nad on samaaegsed, kuid aspiratiivsete formandisiirete algussagedused on harilikult registreeritavad lühikese viivise järel pärast seda, kui spektris tekib tugevaim frikatiivne osis. Denti-alveolaari /t/ velaari omast kõrgemal sagedusel paikneva tugeva frikatiivse osise tekitab väike ja kitsas sulueesne ruum. Ka /t/ frikatiivne segment ulatub enamasti vokaalini, mistõttu frikatiivne ja aspiratiivne segment kattuvad. Labiaalil /p/ sulueesne ruum puudub ja bilabiaalse ahtuse nõrga efektiivsuse ning kiire delabialiseerumise tõttu sumbuvad frikatiivsed spektriosised kiiresti ja vastav segment on teiste klusiilidega võrreldes lühim. See ongi põhjuseks, miks mõjule pääseb /p/ aspiratiivne segment, olles teiste klusiilide vastava segmendiga võrreldes pikim. Seega on eesti sõnaalguliste helitute klusiilide avanemisfaasi kestused ja struktuur põhijoontes lähedased rootsi nõrga helilisusega või helitute sõnaalguliste [b d g] avanemisfaasi segmentaalsele ja spektraalsele jaotusele.

F2 ja F3 algussageduste esinemisulatus. Konsonandilt vokaalile liikumisel eristatakse avanemisfaasis kaht liiki siirdeid: 1) neid, mis on põhjustatud konsonandi sulu lahtimurdmisest (transient ja frikatiivne segment), ja 2) neid, mis on seotud kogu keelekeha liikumisega vokaali häälduskohale (aspiratiivne segment). Esimene liik siirdeid on olulisem klusiilide eneste identifitseerimiseks, kuna teine liik peegeldab esmajoones konsonandi-vokaali koartikulaatorseid seoseid. Vaatame võrdlevalt mõnd tunnust, mis iseloomustavad teist liiki siirdeid.

Eesti keeles on joonise 2 järgi (koondandmeid vt tabelist 3) F2_i esinemispiirkond ahtaim /t/-l, rohkem kui kaks korda laiem /p/-l ja suurim /k/-l. Labiaalide ja velaaride F2_i piirkonna laienemine on suurimas osas toimunud seoses tagavokaalidega (vt joonis 3). Ka F3_i piirkond on kitsaim /t/-l ja suurim /k/-l, misjuures /k/ F2_i ja F3_i piirkonnad kattuvad, kuna /p/-l ja /t/-l moodustavad F2_i ja F3_i omaette ala, nii et /t/ F3_i on alati kõrgemal sagedusel kui /p/ F3_i. /t/ formandisiirete algussageduste väikseim vokaalist sõltuv varieeruvus viitab sellele, et dentaalklusiilid alustavad (või jätkavad) sulu vallandumis- hetkest vokaalisuunalist liikumist neutraalsemast keeleasendist kui teised klusiilid. See /t/-le iseloomulik omadus ilmneb ka rootsi ja ameerika inglise keeles. Joonisel 2 on näha, et rootsi [b d g] F2 algussagedused haaravad laiem piirkonna kui [p t k]: heliliste klusiilide F2_i ulatub madalamatele sagedustele eriti seoses tagavokaalidega.⁵⁰ Tüübilt nõrgad (helilised) klusiilid on sulu vallandumishetkeks järgneva vokaaliga rohkem kohandunud (suurem

⁵⁰ G. F a n t, Stops in CV-Syllables, lk 133—134, vrd jooniseid 11 ja 12.

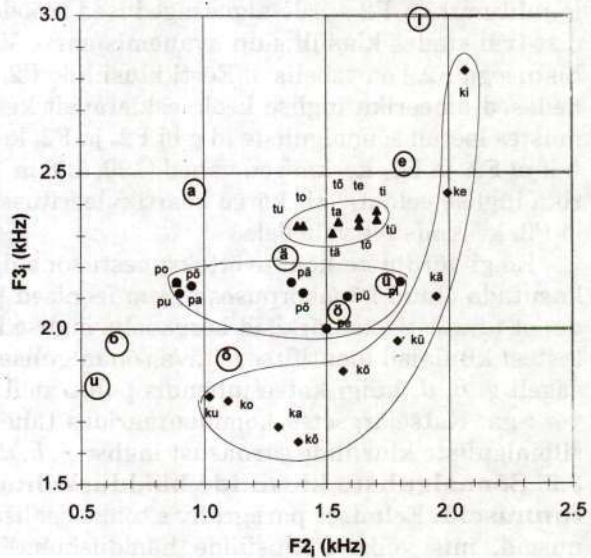
Joonis 2. Eesti ja rootsi⁵¹ sõnaalguliste klusiilide F2 ja F3 siirete algussageduste (F2_i ja F3_i) esinemispiirkonnad kõikide võimalike pikkade naabervokaalidega kombineeritult. F2_i ja F3_i on mõõdetud klusiili sulu vallandumishetke lähedusest.

koartikulatsiooniate) kui tüübilt tugevad (aspireeritud) klusiilid. Üldjoontes sarnanevad eesti sõnaalgulised klusiilid F2_i esinemispiirkondade ulatuse põhjal rootsi sõnaalguliste heliliste klusiilidega.

Joonisel 3 on eelmises lõigus käsitletud andmed esitatud klusiilide häälalusruumina.⁵² Labiaalid ja denti-alveolaarid hõivavad omaette kattumatud kesksed ruumiosad, kuna velaarid asetsevad perifeerselt, neid alasiid väljastpoolt piirates. Akustilises ruumis, eriti F2_i teljel paiknemise poolest on eesti sõnaalgulised klusiilid lähedasemad rootsi [b d g]-le kui [p t k]-le.

Joonis 3. Eesti sõnaalgulised klusiilid F2_i ja F3_i häälalusruumis sulu vallandumishetkel. Rõngastatult on märgitud isoleeritud vokaalide statsionaarset osast mõõdetud F2 ja F3 sagedused. Meeshääli (E. K.).

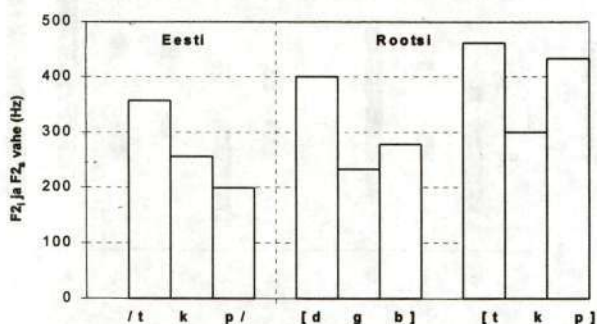

F2_i ja F2_s keskmised vahed. Et eesti klusiilidest on F2_i esinemispiirkond ahtaim /t/-l, siis eeldame, et madala koartikulatsioonastmaga /t/-l tuleb järgneva vokaali sihtväärtuseni jõudmiseks läbida keskmiselt suurem sagedusvahemik kui kõrgema koartikulatsioonastmaga /p/-l ja /k/-l. Veelgi enam. Et aspireeritud klusiilid on praeguse andmetölgenduse korral madalama koartikulatsioonastmaga kui helilised vastsed, siis peaksid ka aspireeritud klusiilide F2_i ja F2_s keskmised vahed olema vastavate heliliste klusiilide kesk-

⁵¹ Võrreldava rootsi keele andmed on võetud tööst: G. F a n t, Stops in CV-Syllables, lk 122—124; G. Fant on täheldanud rootsi ja ameerika inglise keele sarnasust; ameerika inglise keele andmed pärinevad artiklist: I. L e h i s t e, G. E. P e t e r s o n, Transitions, Glides, and Diphthongs.

⁵² Võrreldava rootsi keele andmed võib leida tööst: G. F a n t, Stops in CV-Syllables, lk 133, joonis 11 ja lk 134, joonis 12.

mistest vahedest suuremad. Nii see ongi (vt joonis 4, ent vrd ka punkti 3.2 alajaotuses "Locus-võrrandid" esitatuga).

Joonis 4. Eesti ja rootsi⁵³ sõnaalguliste klusiilide F2_i ja F2_s keskmised vahed arvatuna üheksast vokaalist koosneva konteksti kohta. F2_i on mõõdetud klusiili sulu vallandumishetke lähedusest ja F2_s järgneva pika vokaali statsionaarsest osast.

Kõrgema koartikulatsiooniastmega rootsi [b d g] F2_i ja F2_s keskmised vahed on madalama koartikulatsiooniastmega aspireeritud vastetest väiksemad. Eesti /t k p/ on F2_i ja F2_s keskmiste vahede poolest lähedased rootsi [d g b]-le. Erinevus on järjestuses. Rootsi keeles reastuvad klusiilid koartikulatsiooniastme kõrgenemise järgi [t d], [p b] ja [k g], eesti keeles aga /t/, /k/ ja /p/. Ses suhtes langeb eesti klusiilide järjestus kokku ameerika inglise keele järjestusega, mis on saadud eeldatava keskmise ja kõrge koartikuleerituse tingimustes loetud sõnaalguliste [b d g] puhul.⁵⁴ Viidatud ameerika inglise keele juhtumil on F2 siirde algussagedused mõõdetud vokaali esimesest perioodist (välistades klusiili sulu avanemiskaasi). Vastavad eesti alusandmed (tähistusega F2₀) on tabelis 3. Eesti klusiilide F2_i ja F2_s keskmised vahed on lähedased ameerika inglise keele eeldatavalt keskmise koartikuleerituse tingimustes loetud sõnaalguliste [d g b] F2₀ ja F2_s keskmistele vahedele, kuna eesti /t k p/ F2₀ ja F2_s keskmised vahed (190, 128 ja 125 Hz, resp.) lähenevad ameerika inglise eeldatavalt kõrge koartikuleerituse tingimustes loetud [d g b] F2₀ ja F2_s keskmistele vahedele.

Kõigi võrdluste kokkuvõtteks: eesti sõnaalgulised klusiilid on selles töös kasutada olnud kõnekorpuses pigem leenised kui fortised. Siin on sobiv lisada, et tajutestides märkisid kõrgkoolis inglise keele õpinguid alustanud eestlastest kuulajad identifitseeritava sõnaalgulise k, p, t asemel vastuslehtedele sageli g, b, d, kuigi katse juhendis paluti neil otsustada, kas silp algab k, p või t-ga. Katsejärgsetes kommentaarides tähendasid nad, et olevat tajunud silbialguliste klusiilide sarnasust inglise g, b, d-ga.

3.2. Sõnaalguliste klusiilide häälduskohta iseloomustavaid akustilisi tunnuseid. Eelmises paragrahvis tõime osaliselt esile ka neid akustilisi tunnuseid, mis võiksid klusiilide häälduskoha⁵⁵ identifitseerimisel mõningal määral kaasa rääkida. Loetleme neid.

1. Nõrga suundumusena märgitagu, et seoses häälduskoha nihkega /p/-lt /t/-le ja /k/-le klusiili avanemiskaas ja selle friktiivne osa pikenevad ning aspiratiivne osa lüheneb (vt tabelleid 1 ja 2).

2. F2_i ja F3_i hääldusruumis klusiilid ei kattu: labiaalid ja denti-alveolaarid hõivavad ruumi kesksed osad, mida perifeerselt piirab velaaride ala (vt joonis 3). /t/ F3_i kõrgemad sagedused eraldavad /t/ suhteliselt kompaktselt

⁵³ Rootsi klusiilide F2_i ja F2_s keskmised vahed oleme arvanud tabeli 4 ja 11 alusel, mis leiduvad töös: G. F a n t, Stops in CV-Syllables, lk 122 ja 137.

⁵⁴ Vt andmeid joonisel 1 artiklis: C. S. C r o w t h e r, Modeling Coarticulation and Place of Articulation Using Locus Equations, lk 132.

⁵⁵ Häälduskoha tähenduses on kasutatud ka terminit moodustuskohat (ingl place of articulation).

ruumiosa /p/ F_{2i}-teljel väljavenitatud hajusamast alast. /k/-l on tagavokaal- ses kontekstis madalaim ning /i/ ja /e/ kontekstis kõrgeim F₃. Üldjuhul on kõikide klusiilide F_{2i}-d tagavokaalses ümbruses madalamad kui eesvokaal- ses. See, et vokaalikontekstil on F₂ algussagedusele, eriti /p/ ja /k/ häälдами- sel, märkimisväärne mõju, paneb kahtluse alla nende klusiilide ühe inva- riantse *locus*'e olemasolu.

Locus'e käsitlus. Konsonandilt vokaalile üleminekut kajastav forman- dissiirete suund sõltub konsonandi ja vokaali hääldekohtade erinevusest ning siirete ulatus lisanduvalt sellestki, kas ja kuivõrd vabalt saavad sulu hoidmisest vabad keeleosad teha juba sulufaasi ajal vokaali hääldamiseks ettevalmistavaid liigutusi. Vastavad siirdetrajektoorid esitame joonisel 5 (täpsemaid andmeid vaata tabelist 3).

Joonis 5.

Formandisiirete trajektoorid klusiilidega algavais CVV-silpides.

Mõõtmispunktid:

1 — klusiili sulu vallandumishetk (F_{2i}—F_{4i}),

2 — vokaali algus (F_{1o}—F_{4o}),

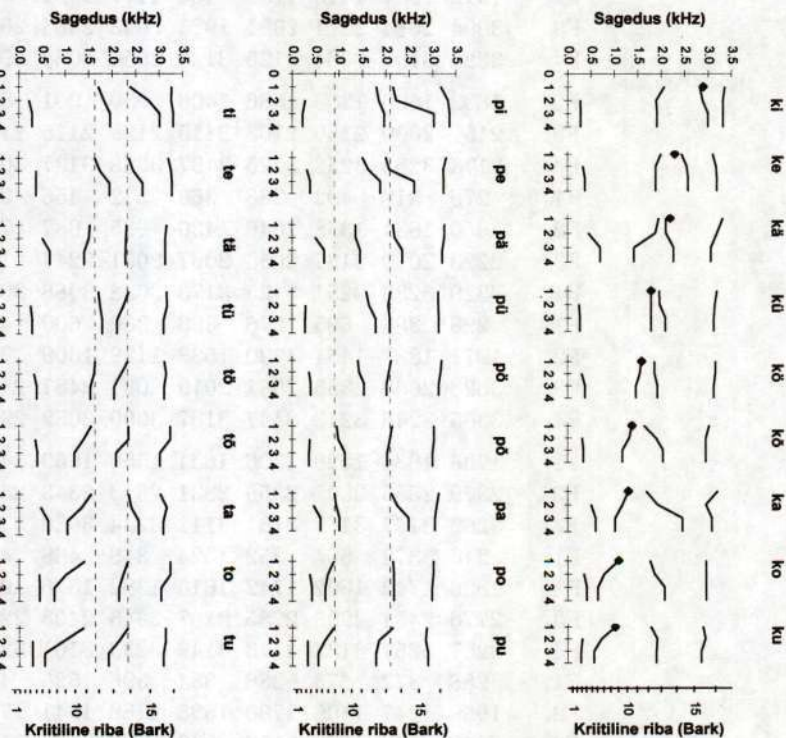
3 — vokaali stationaarne osa (F_{1s}—F_{4s}),

4 — vokaali stationaarset osa jätk;

◆ — /k/ avanemisfaasi tugevaim sagedushari sulu vallandumishetkel mõõdetuna.

Katkendjooned tähistavad sagedusteljel kohta, kuhu F₂ ja F₃ siirded näivad koonduvat.

Meeshääl (E. K.).

Kõik /k/ F₂ siirded on langevad, kuna F₃ on alati tõusev. Nii /p/-l kui ka /t/-l on mõlemasuunalisi F₂ ja F₃ siirdeid. Labiaali F₂ siirded on enamikul juhtudest tõusvad, langevad on nad tagavokaalide /o/ ja /u/ kontekstis. /t/ F₂ siirded on enamikul juhtudest langevad, tõusvad on nad kõrgete ja keskkõrgete eesvokaalide /i/ e /ü/ ees. Nõnda on /p/-l ja /t/-l F₂ siirded ühtemoodi tõusvad /i/ e /ü/ ees ja langevad /o/ u/ ees. Seetõttu ei saa me kinnitada, et F₂ siirde suunal võiks klusiili hääldekohta identifitseerimisel olulist kaalu olla.

Ent teiselt poolt annab /p/ ja /t/ F₂ (ja F₃) siirete mõlemasuunalisus märku sellest, et oletatav neutraalne keeleasend on nende klusiilide sulufaasi puhul võimalik. Tõmmates joonisel 5 F₂ ja F₃ mõlemasuunaliste siirete algussageduste vahele katkendjoone, saame mõttelise sageduspunkti — *locus*'e —, kuhu F₂ ja F₃ siirded näivad koonduvat. Selline menetlus annab järgmised *locus*'te väärtused: /p/ — F₂ ca 900 Hz, F₃ ca 2050 Hz; /t/ — F₂ ca 1600 Hz ja F₃ ca 2350 Hz. /k/ puhul ei saa seda menetlust rakendada just F₂ ja F₃

Formandisagedused klusiilidega algavate CVV-silpide eri segmentides (hertsides)*

Klusiil Segment		<i>i</i>	<i>e</i>	<i>ä</i>	<i>ü</i>	<i>ö</i>	<i>õ</i>	<i>a</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	
<i>k</i>	k_{max}	2904	2295	2195	1790	1586	1383	1302	1098	1021	
	F2 _i	2067	1995	1947	1790	1586	1383	1302	1098	1021	
	F3 _i	2824	2434	2103	1959	1862	1634	1682	1766	1780	
	F4 _i	3365	3100	3317	3197	3165	3031	3209	2970	2900	
	F1 _o	268	324	444	240	300	312	504	348	312	
	F2 _o	1895	1887	1875	1790	1550	1322	1177	781	721	
	F3 _o	2884	2548	2103	1971	1862	1887	1923	1862	1912	
	F4 _o	3317	3173	3197	3150	3161	2956	2956	2968	2949	
	F1 _s	280	372	697	264	372	336	600	408	284	
	F2 _s	1912	1887	1418	1790	1466	1177	1021	649	564	
	F3 _s	3004	2584	2271	2091	1923	2043	2463	2079	1899	
	F4 _s	3326	3197	3064	3125	3125	2956	3088	2968	2860	
	<i>p</i>	F2 _i	1802	1500	1358	1586	1406	950	901	889	889
		F3 _i	2151	2000	2150	2103	2115	2139	2115	2151	2151
F4 _i		3173	3293	3258	3125	3197	3028	3137	3020	2872	
F1 _o		276	312	492	288	360	372	456	372	324	
F2 _o		1850	1634	1358	1646	1430	985	937	757	692	
F3 _o		2223	2079	2187	2055	2067	2091	2247	2175	1850	
F4 _o		3329	3233	3251	3125	3173	3028	3088	3016	2848	
F1 _s		228	384	685	276	396	360	600	420	324	
F2 _s		1971	1887	1454	1790	1538	1129	1009	709	552	
F3 _s		3028	2608	2355	2091	2019	2031	2487	2175	1790	
F4 _s		3365	3245	3213	3137	3137	3000	3052	2990	2900	
<i>t</i>		F2 _i	1706	1634	1526	1706	1634	1550	1550	1406	1382
		F3 _i	2379	2355	2307	2350	2331	2343	2343	2331	2331
		F4 _i	3269	3197	3161	3161	3112	3234	3020	3233	3137
	F1 _o	216	372	504	252	324	348	468	432	288	
	F2 _o	1826	1742	1502	1742	1610	1382	1346	1009	961	
	F3 _o	2776	2451	2295	2235	2187	2343	2403	2223	2139	
	F4 _o	3257	3257	3137	3173	3149	3233	3161	3233	3137	
	F1 _s	288	372	673	288	384	396	625	444	288	
	F2 _s	1959	1947	1406	1790	1538	1189	1041	757	552	
	F3 _s	3016	2656	2283	2103	2043	2079	2560	2139	1911	
	F4 _s	3305	3281	3137	3100	3112	3016	3088	3040	3092	

* Kasutame järgmisi lühendeid:

F2_i—F4_i — formandisagedused klusiili sulu vallandumishetke läheduses (formandi algussagedused);

F1_o—F4_o — formandisagedused vokaali esimeses F0 perioodis;

F1_s—F4_s — formandisagedused vokaali statsionaarses osas;

k_{max} — /k/ avanemisfaasi tugevaim sagedushari sulu vallandumishetkel.

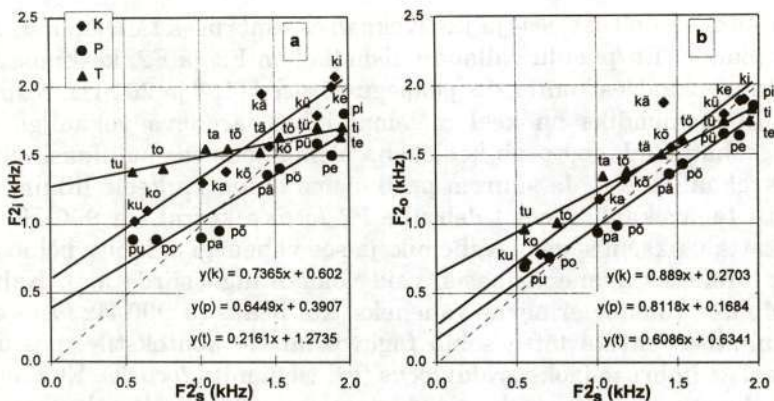
algussageduste kattumise tõttu (vt ka joonist 2). Ümardatud eesvokaalid ei lase kõnelda isegi traditsiooniliselt ees- ja tagavokaalidega kokkuviidavast kahest võimalikust *locus*'est. Tuleks lähtuda vähimalt kolmest /k/ *locus*'est: ümardamata eesvokaalide ees saaks F2 *locus* olla ca 2050 Hz ja F3 ca 2100 Hz, ümardatud eesvokaalide ees F2 ca 1800 Hz ja F3 ca 1850 Hz, tagavokaalidega seondult F2 ca 1400 Hz ja F3 ca 1600 Hz.

Ka /p/ ja /t/ ülalmärgitud F2 *locus*'ed tekitavad küsimusi. /p/ üheainsa *locus*'e fikseerimisega peame kaasnevalt eeldama, et labiaalse sulu ajal tuleb

keele liikumise ulatust ees- ja tagavokaalses ümbruses tähelepandavalt erinevaks pidada. Et /p/ sulu vallandumishetkel on $F2_i$ ja $F2_s$ keskmised vahed ees- ja tagavokaalses kontekstis peaaegu võrdsed (198 ja 201 Hz, resp.), s.t et selleks ajamomendiks on keel mõlemal juhul järgneva vokaaliga võrdsel määral kohanenud, siis peab keelekeha olema eelnevas sulufaasis liikuvam just eesvokaalide ees. Ja suurem peab olema olnud ka keele liikumiskiirus. Seevastu tagavokaalide ees tuleb ühe $F2$ locus'e korral (ca 900 Hz juures) keelel katta väiksem sagedusvahemik, ja see vähenegi ei läbita põhiosas mitte sulu lühikeses avanemisfaasis, vaid vokaali algussirde ajal. Kahest vokaalirühmast tulenev erinevus väheneks, kui lisaks ca 900 Hz locus'ele, mis kahesuunaliste siirete tõttu sobib tagavokaalsele kontekstile, postuleerida eesvokaalse ümbruse jaoks eraldi locus (või isegi mitu locus't). Et keele liikumisvabadus on labiaalse sulu moodustamisest suhteliselt sõltumatu, oleks see täiesti võimalik ja joonise 5 järgi ka tehtav. Mõlemal juhul viitab olukord silbi häälduse eelplaneerimisele, tugevale regressiivsele koartikulatsioonile. Küsimus on vaid selles, kas vokaalist tingitud keeleasendi erinevused ilmnevad juba sulu alguses (mitme locus'e variant) või see liikumine vokaalile algab alles sulufaasis (ühe locus'e variant). Viimasel juhul võib tagavokaalses ümbruses kaetava väiksema sagedusvahemiku tõttu vokaalile liikumine hiljem alata. Seevastu /t/ $F2$ algussageduste väga kitsas esinemispiirkond (vt ka jooniseid 2 ja 3) räägib ühe locus'e kasuks. /t/-d võib takistada eesvokaalidega rohkem kohanemast eesti keele fonoloogiline palatalisatsioon, mida iseloomustab $F2$ algussageduse lähenemine /i/ sihtväärtusele. Kuigi sõnaalgulises asendis on /t/ ja /t'/ vastandus neutraliseerunud, hääldatakse sõnaalgulised denti-alveolaarid üldreeglina palataliseerimatult. Erinevalt /p/-st on /t/ kõige vähem koartikuleerunud järgnevate tagavokaalidega ($F2_i$ ja $F2_s$ keskmised vahed on 173 ja 587 Hz, resp. ees- ja tagavokaalses kontekstis). Üks põhjusi võib olla seegi, et eesti /t/ on predorsaalne (mitte apikaalne) denti-alveolaar, mistõttu keeleleja esiosa aktiivsus sulu tekitamisel vähendab keele tagaosa liikuvust ja lähendab keelekeha enam ees- kui tagavokaalide häälduskohale. Locus'te käsitlemisel üleskerkinud küsimustele võiksime saada täpsemaid vastuseid helisignaali sünkroniseeritud kinoröntgenograafilistest või elektropalatograafilistest uuringutest.

Locus-võrrandid. Hiljutistes locus-võrrandeid käsitlevates töodes on arvatuste aluseks võetud ainult vokaalse osa $F2$ sirde väärtused (s.t regressioonsirge arvutatakse $F2_0$ ja $F2_s$ põhjal), jättes siirdeosa klusiili avanemisfaasis vaatlusest välja. Selline lähenemisviis on kunstlik, sest konsonandilt vokaalile üleminek on terviklik liigutus. Andmete võrreldavuse huvides esitame nii terviksiiret haarava $F2_i$ ja $F2_s$ alusel saadud locus-võrrandi (joonis 6 a) kui ka selle vokaalse osa (joonis 6 b). Nõnda saab /k p t/-d võrrelda ka erinevais koartikulatsiooniastme tingimuses, sest vokaali alguses on koartikulatsiooniaste vaieldamatult kõrgem kui sulu vallandumishetkel. Tabelis 4 esitatakse locus-võrrandi kalde ja lõikepunktide väärtused, kõrvutatuna $F2$ algussageduste maksimum- ja miinimumväärtuste vahedega (edaspidi $F2_i$ ja $F2_0$ hajuvus), samuti $F2_i$ ja $F2_s$ ning $F2_0$ ja $F2_s$ keskmiste vahedega. Need arvutused on tehtud nii kõiki vokaale koos arvesse võttes kui ka neid eraldi ees- ja tagavokaalide rühmana käsitledes.

Koartikulatsiooniastme kõrgenedes suureneb regressioonsirge kalle. Sulu vallandumishetkel on kalle väikseim /t/-l ja suurim /k/-l ($k = 0,216, 0,645$ ja $0,737$, resp. /t/, /p/ ja /k/). Sama järjestus säilib ka vokaali alguses, kuid selleks ajamomendiks on kõikide klusiilide koartikulatsiooniaste tõusnud ja nende omavahelised erinevused on tugevasti taandunud ($k = 0,609, 0,812$ ja

Joonis 6. /k/, /p/ ja /t/ locus-võrrandid konsonandi-vokaali koartikulatsiooniastme näitajaina CVV-silpides. a — F2 siirde väärtused mõõdetuna klusiili sulu vallandumishetkel; b — F2 siirde väärtused mõõdetuna vokaali esimesest F0 perioodist. Diagonaalne punktiirjoon tähistab olukorda, kus kalle $k = 1$, s.t. joonise a osas $F2_i = F2_o$ ja b osas $F2_o = F2_s$. Meeshääl (E. K.).

0,889, resp. /t/, /p/ ja /k/; vrd joonis 6 a ja b). Kalle eraldab /t/ küllalt hästi teistest klusiilidest. Kirjanduse andmeil on see nii ka kõikides uuritud keeltes (juhul, kui /k/ tarbeks arvutatakse ainult üks regressioonsirge). Ent /k/ ja /p/ puhul ei väljendu klusiilide hääldekohti eristav roll enam nii selgesti, sest kalde erinevused on suhteliselt väikesed. Nii on see eriti vokaali alguses. Veelgi enam sunnib kalde hääldekohti eristavas funktsioonis kahtlema fakt, et eri keeltes võivad [b] ja [g] kalde väärtuste poolest oma kohad järjestuses vahetada. Ka rootsi, kanada inglise ja keskmise koartikuleerituse tingimustes loetud ameerika inglise näidetes on [g] suurema kaldega kui [b].⁵⁶ See ei ole üllatav, sest /k/ sulg, mille moodustab keelele suulael, võib üsna kergesti liuelda piki suulage, et lähendada keelele järgneva vokaali hääldekohtale. Keelekeha liikuvus ei tarvitsegi /k/ hääldekohti olla väiksem kui /p/-l. Siiski näivad kõikide vokaalide kontekstis arvatud kalded lisaks koartikuleerituse erinevustele kaudselt osutavat, et /t/-l võib olla üks ja /p/ k/-l mitu locus't. See kaudne viide on kooskõlas F2 algussageduste esinemisulatusega: nii on sulu vallandumishetkel $F2_i$ ja vokaali alguses $F2_o$ hajuvus väiksem /t/-l ja suurim /k/-l (vt tabel 4). Eriti /p/ ja /k/ vallandumishetkel täheldatud $F2_i$ suur hajuvus tõendab, et formandisagedused lähenevad vokaali sihtväärtustele suuremal määral, ja räägib seetõttu vastu kontseptsioonile, mille järgi neil klusiilidel on üks invariantne locus. Nõnda on ka mõistetav, miks koartikulatsiooniastme tõustes sulu vallandumishetkest vokaali algusele küll kõikide klusiilide F2 algussageduste hajuvus suureneb, kuid hajuvuse kasv on suurim /t/-l ja jääb märkimisväärselt väiksemaks just /p/-l ja /k/-l.

Senine arutus ja joonisel 5 esitatu viivad meid arusaamisele, et kõikide vokaalide kontekstis arvatud regressioonsirged on sisuliselt kompleksirged. Kui see oletus paika peab, siis peaksid eraldi ees- ja tagavokaalide rühma puhul arvatud regressioonsirged üldsiirgest hälbima just /k/ ja /p/ korral. On oodatav, et eesvokaalide rühmas on üldsiirdega võrreldes kõige enam lamendunud /k/ kalle (vrd joonisel 5 tuletatud kõrge F2 locus'ega) ja tagavokaalide rühmas /p/ kalle (vrd joonisel 5 tuletatud madala F2 locus'ega). Üldjoontes see nii ongi, kuigi eesvokaalide rühmas me ümardatud vokaale ümardamata vastetest ei lahutanud (vt tabel 4). Koartikulatsiooniastme tõus suurendab mõle-

⁵⁶ Need teated pärinevad tööst: C. S. C r o w t h e r, Modeling Coarticulation and Place of Articulation Using Locus Equations, lk 134.

Tabel 4

Locus-võrrandi kalde *k* ja löikepunkti *c* väärtused erinevates koartikulatsiooniastme tingimustes võrrelduna F2 algussageduste esinemisulatusega ning F2 algussageduste ja vokaali statsionaarse F2 sageduste keskmiste vahedega

Klusiil	Koartikulatsiooniaste	Kalle, <i>k</i>			Löikepunkt, <i>c</i> (Hz)		
		Kõik vokaalid	Eesvokaalid	Tagavokaalid	Kõik vokaalid	Eesvokaalid	Tagavokaalid
/t/	Madalam	0,216	0,228	0,305	1274	1247	1203
	Kõrgem	0,609	0,497	0,746	634	825	514
/p/	Madalam	0,645	0,680	0,089	391	356	831
	Kõrgem	0,812	0,841	0,527	168	131	395
/k/	Madalam	0,737	0,482	0,577	602	1057	709
	Kõrgem	0,889	0,328	1,004	270	1244	144

Tabel 4 (järg)

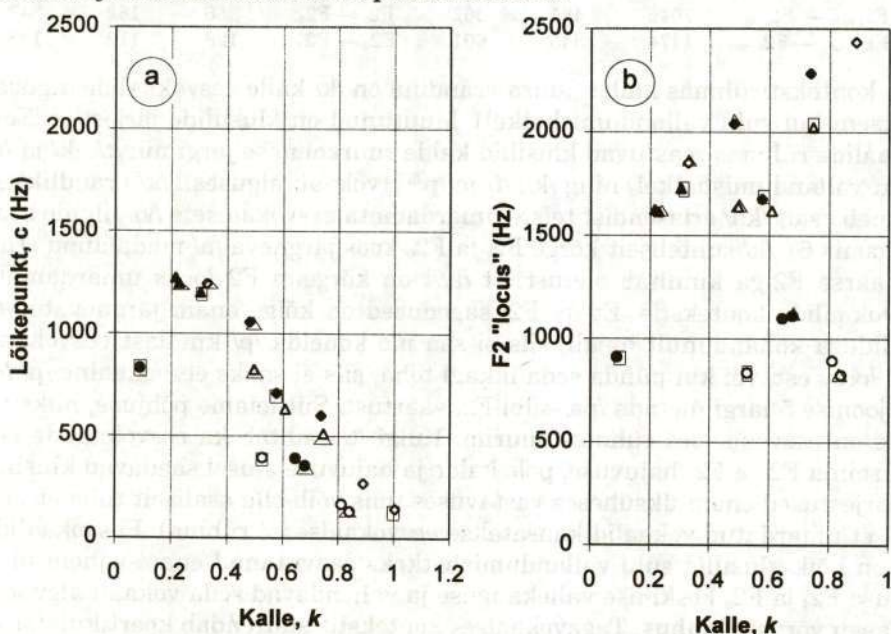
F2 algussageduste esinemisulatus (Hz)				F2 algussageduste ja vokaali F2 sageduste keskmised vahed (Hz)				
		Kõik vokaalid	Eesvokaalid	Tagavokaalid		Kõik vokaalid	Eesvokaalid	Tagavokaalid
/t/	F2 _{i max} — F2 _{i min}	324	180	168	F2 _i — F2 _s	357	173	587
	F2 _{o max} — F2 _{o min}	865	324	421	F2 _o — F2 _s	190	111	290
/p/	F2 _{i max} — F2 _{i min}	913	444	61	F2 _i — F2 _s	199	198	201
	F2 _{o max} — F2 _{o min}	1158	492	293	F2 _o — F2 _s	125	144	101
/k/	F2 _{i max} — F2 _{i min}	1046	481	362	F2 _i — F2 _s	256	182	343
	F2 _{o max} — F2 _{o min}	1174	345	601	F2 _o — F2 _s	128	112	148

mas kontekstirühmas kallet (ainsa erandina on /k/ kalle eesvokaalide alguses väiksem kui sulu vallandumishetkel). Muutunud on klusiilide järjestus. Eesvokaalide rühmas reastuvad klusiilid kalde suurenemise järgi nii: /t/, /k/ ja /p/ (sulu vallandumishetkel) ning /k/, /t/ ja /p/⁵⁷ (vokaali alguses). /k/ erandlikkus tuleneb osalt /kä/ eriasendist teiste ümardamata eesvokaalsete /k/-silpide seas (vt joonis 6): /k/ suhteliselt kõrge F2_i ja F2_o koos järgneva /ä/ madalaima statsionaarse F2-ga kinnitab oletust, et /k/-l on kõrgeim F2 locus ümardamata eesvokaalide kontekstis. Et /p/ F2_i sagedused on kõige enam järgnevate vokaalidega kohandunult hajali, siis ei saa me kõnelda /p/ kindlast eesvokaalset locus'est, või kui püüda seda ikkagi teha, siis ei saaks eesvokaalne /p/ locus joonise 5 järgi ületada /pä/-silbi F2_i väärtust. Siit leiame põhjuse, miks /p/ kalle on eesvokaalses rühmas suurim. Kuigi /t/ säilitab ka eesvokaalide ees väikseima F2_i ja F2_o hajuvuse, pole kalde ja hajuvuse alusel saadavad klusiilide järjestused enam üksüheses vastavuses (mis võib-olla osaliselt tuleneb sellest, et ümardatud vokaalid kaasatakse eesvokaalsesse rühma). Eesvokaalide ees on kõik klusiilid sulu vallandumishetkeks saavutanud enam-vähem ühesuguse F2_i ja F2_s keskmise vahekauguse ja vähendavad seda vokaali alguseni peaaegu võrdses mahus. Tagavokaalses kontekstis suurendab koartikulatsiooniastme tõus reeglipäraselt kõikide klusiilide kallet ja F2 algussageduste hajuvust ning vähendab F2 algussageduste ja F2_s vahelist keskmist kaugust. Nii sulu vallandumishetkel kui ka vokaali alguses järjestuvad klusiilid alates väikseimast kaldest ja F2 algussageduste hajuvusest /p/, /t/ ja /k/; F2 algussa-

⁵⁷ Viimasena mainitud järjestust on registreeritud ka rootsi ja ameerika inglise keeles siis, kui [g] jaoks on regressioonsirge arvatud eraldi ees- ja tagavokaalide rühma puhul, vt: D. K r u l l, Acoustic Properties as Predictors of Perceptual Responses: A Study of Swedish Voiced Stops, lk 70; H. M. S u s s m a n, H. A. M c C a f f r e y, S. A. M a t t h e w s, An Investigation of Locus Equations as a Source of Relational Invariance for Stop Place Categorization, lk 1315 ja 1317.

geduste ja $F2_s$ keskmised vahed toovad esile reastuse (alates väikseimast vahest): /p/, /k/ ja /t/. Kalle ja hajuvus korreleeruvad tugevamini kui kalle ja $F2$ algussageduste ning $F2_s$ keskmine vahe. /p/ väikseim kalle ja väikseim hajuvus eeldaksid üldarusaama kohaselt suurimat keskmist vahet. Ent /p/ väikseim vahe kajastab fakti, et ca 900 Hz juures paiknev *locus* on vokaalide sihtväärtustele tagavokaalses kontekstis kõige lähemal. Seega ei pea väikseimast kaldest (ja hajuvusest) ilmtingimata tulenema suurim $F2$ algussageduste ja $F2_s$ keskmine vahe. Et /t/ *locus* (ca 1600 Hz) asub kõige kaugemal tagavokaalide sihtväärtustest, siis kaasneb *locus*'est tuleneva suhteliselt väikese kalde (ja hajuvusega) ikkagi suurim keskmine vahe. Hajuvus ja keskmine vahe hästi ei korreleeru. Palju sõltub just sellest, missugustes sageduspiirkondades paiknevad $F2$ algussagedused (või *locus*'ed) ja vokaalide sihtväärtused.

Lõikepunkti *c* väärtused sõltuvad kalde suuruselt. Koartikulatsiooniastme kõrgenedes kalle suureneb ja kaasnevalt lõikepunkt madalduv. Seetõttu kordab joonis 7a klusiilide eristatuse kohta öeldut: /t/ eraldub selgesti teistest klusiilidest ka kalde/lõikepunkti ruumis, kuid /p/ ja /k/ eristatavus — eriti kõrgema koartikulatsiooniastme korral — väheneb (vt joonis 7a: kõikide vokaalide kontekst). Ruumpunkti mõistliku foneetilise tõlgendatavuse muudab küsitavaks asjaolu, et kirjanduse andmeil võivad lõikepunkti väärtused sagedusteljel mõnikord isegi alla nulli langeda.⁵⁸ Konsonantide kalde/lõikepunkti ruumis esitamine võib siiski ühe lisaparameetriga kasulikuks osutuda kõneleja automaattuvastuse protseduurides.

Joonis 7. Sõnaalgulised klusiilid regressioonsirge kalde *k* ja *y*-telje lõikepunkti *c* ruumis (joonise *a* osa) ning kalde *k* ja $F2$ *locus*'e ruumis (joonise *b* osa). $F2$ *locus*'eks on võetud regressioonsirge lõikumispunkt sirgega, mille kalle $k = 1$.

▲, △, ●, ○, ◆, ◇ — /t/, /p/, /k/, resp. madalama ja kõrgema koartikulatsiooniastme tingimustes (vastavad täidetud ja tühjad klusiilimärgid); samad klusiilimärgid tähistavad kolmnurgaga ümbritsetuna eesvokaalset konteksti, nelinurkne ümbritsus märgib tagavokaalset konteksti.

⁵⁸ Vt andmeid: C. S. C r o w t h e r, Modeling Coarticulation and Place of Articulation Using Locus Equations, lk 136—137; H. M. S u s s m a n, H. A. M c C a f f r e y, S. A. M a t t h e w s, An Investigation of Locus Equations as a Source of Relational Invariance for Stop Place Categorization, lk 1315, tabel 1.

Lõikepunkti väärtusi on püütud mitmeti *locus*'ega seostada. Kuid lõikepunkti ei saa Haskinsi klassikalises tähenduses *locus*'ega otseselt seostada, sest mõnel ülalmärgitud juhul võib lõikepunkt asuda mõeldava *locus*'ega kokkubimatult madalal sagedusel (vt ka tabel 4) või isegi allpool nulli. Sussman jt pakuvad ühe lahendusena defineerida *locus*'ena regressioonsirge lõikumispunkt sirgega, mille kalle $k = 1$ (punktiirjooned joonisel 6 a ja b). Selliselt arvutatud *locus*'ed (vt tabel 5) on küll stabiilsemad ja üle poolte juhtudest ka ligilähedased joonisel 5 tuletatud *locus*'tele, kuid nende mõistlikku artikulaatorset ja akustilist tõlgendatavust ja kogu menetluse usaldusväärsust ka-handavad mõne *locus*'e ebarealistlikud väärtused. Ka H. M. Sussmani jt endi andmetes leidub ebarealistlikke [b] ja [g] *locus*'te väärtusi.⁵⁹ Ent olukorda puhttehnilisest küljest hinnates on klusiilid kalde/F2 *locus*'e ruumis kõikide vokaalide kontekstis paremini eristatavad kui kalde/lõikepunkti ruumis (vrd joonise 7 b osa a osaga). Eraldi ruumiosad hõivavad klusiilid ka eesvokaalses kontekstis, kuigi /t/ ja /k/ eristatavus on vähenenud. /t/ ja /k/ eristatavus väheneb veelgi tagavokaalses kontekstis.

Tabel 5

Klusiilide *locus*'ed (hertsides), mis on defineeritud kui regressioonsirgete lõikumispunktid sirgega, mille kalle $k = 1$

Klusiil	Koartikulatsiooni- aste	Kõik vokaalid	Eesvokaalid	Tagavokaalid
/t/	Madalam	1625	1615	1728
	Kõrgem	1620	1640	2024
/p/	Madalam	1100	1113	912
	Kõrgem	895	824	835
/k/	Madalam	2285	2041	1676
	Kõrgem	2435	1851	-36000

Kokkuvõttena nõustume C. A. Fowleri⁶⁰ arvamusega, et *locus*-võrrandid määratlevad otseselt küll konsonandi-vokaali koartikulatsiooniastme, kuid ainult kaudselt konsonandi häälduskoha.

(Järgneb)

⁵⁹ Vt andmeid lk 1317, tabel 4: H. M. Sussman, H. A. McCaffrey, S. A. Matthews, An Investigation of Locus Equations as a Source of Relational Invariance for Stop Place Categorization.

⁶⁰ C. A. Fowler, Invariants, Specifiers, Cues: An Investigation of Locus Equations as Information for Place of Articulation. — Perception & Psychophysics 1994, kd 55, lk 597—610.

Pagulaste katse välja anda soome luule antoloogia

SIRJE OLESK

Materjalid selle kohta, kuidas Stockholm kirjalast Vaba Eesti tahtis eesti keeles välja anda soome luule antoloogiat, jõudsid Kirjandusmuuseumisse Ants Orase arhiiviga. Seda teemat puudutavad Ivar Grünthali, kirjastuse Vaba Eesti juhi Imant Rebase ja Vaba Eesti Soomes oleva esindaja Rein Riitsalu kirjad Ants Orasele. Ühemehekirjastus Vaba Eesti oli ambitsioonikas ettevõte, mis andis välja kultuurilooliselt olulisi teoseid (A. Saareste "Eesti keele mõisteline sõnaraamat", "Marie Underi eluraamat", A. Orase "Acht estnische Dichter" jms) ning eesti kirjandusklassika uustrükke, maadles aga pidevalt rahaliste raskustega. Ka soome luule antoloogia oli samasugune finantstulu mittetootav ettevõtmine, millega I. Rebane tegeles pigem aatelistel kaalutlustel, kuigi ehk arvestas ka Soome-poolse rahalise toetusega.

Antoloogiaga tegeldi umbes kuus aastat (1957—1962), ent objektiivsetel ja subjektiivsetel põhjustel jäi see lõpuks ikkagi avaldamata. Objektiivseks põhjuseks oli ilmselt rahapuudus, subjektiivseks asjaosaliste suutmatuse kooskõlaliselte lõpuni tegutseda. Võib muidugi väidelda, kus üks põhjus teiseks üle läheb. Olemas oli ka poolvalmis käsikiri, mille A. Oras jättis 1958. aasta sügissuvel Kai Laitineni kätte, kes selle omakorda R. Riitsalu vahendusel saatis Ivar Grünthalile (viimase palvel). Göteborgis võiks käsikiri olemas olla praegugi. Üks osa tõlkeid ilmus ajakirjanduses: Grünthal avaldas enda omad Manas, Oras Tulimullas. Sellest antoloogiaideest on põhjustatud ka Soome teema esilolek algusaastate Manas, kus suhteliselt palju avaldati Kai Laitineni kirjutisi. Oma sõnade järgi teenis ta niimoodi tasa antoloogia eest saadud avanssi, mida Grünthal kohe 1957. aastal oli talle lahkelt maksnud.

Eesti asjahuviliste kitsam ring on soome luulet suutnud enamasti lugeda originaalis, kui vaid teoseid endid kätte sai. Kuid laiema ringi ja retseptioonilise ta-

sakaalu huvides on alati mõnevõrra ka tõlgitud, periooditi sihipärasemalt, siis jälle juhuslikumalt. 1920.—1930-ndate aastate suuremaid Soome entusiaste oli August Annist. Tema koostatud on kolmeosaline "Soome antoloogia" (1930—1934) Eesti Kirjanduse Seltsi sarjas "Maailmakirjanduse valimikud". Esimesed kaks osa vahendavad rahvaluulet, kolmas — "Soome laule ja ballaade" — koondab luulet XVII sajandist kaasaegsete tulekandjateni, viimaseks 24 autori reas on soome luules marginaalne, aga muidu oluline Olavi Paavolainen; sissejuhatav artikkel "Soome uuema lüürika arengust" on Annistilt. Teose väljaandmist toetas Soome Kirjanduse Edendamise Kapital. Peale Annisti on üle 30 luuletuse tõlkinud A. Oras, viis Eino Leino luuletust G. Suits ja ühe, P. Mustpää oma, Mart Raud. Antoloogia on üldiselt asjatundlikult koostatud ja enamik tõlkeid loetavad praegugi. Selle keskme moodustavad Soome autonoomiaaja suured autorid, meie Noor-Eesti kaasaegsed Eino Leino, Otto Manninen ja V. A. Koskenniemi, kuid esindatud on ka noored tulekandjad (välja arvatud Mika Waltari, kes oli luuletajana niisama marginaalne nagu Olavi Paavolainen). Puuduvad Kaarlo Sarkia ja Aaro Hellaakoski, kes mõlemad kujunevad hiljem — väärtussüsteemide muutudes — soome luule olulisteks autoriteks. Sarkial oli 1934. aastaks ilmunud küll ainult kaks luulekogu, kuid Hellaakoski oli debüteerinud juba 1916 ja olnud 1920-ndail aastail õige viljakas, jäänud aga tulekandjate varju ja ebasoosingusse. Tema konstruktivistlikult modernne "Jääpeegel" ilmus 1928. aastal. Ent nii, nagu vaatas sellest raamatust mööda soome kaasaegne kriitika, tegi seda ka A. Annist.

Soome-poolne paralleel Annisti antoloogiale oli 1940. aastal ilmunud "Eestin runotar", mille koostas Elsa Enäjärvi-Haavio. Järgmine eesti luule antoloogia Soomes, ilmselt paralleel pagulaste kavandatule, oli Tammi kirjastuse "20 nykyvirolaista runoilijaa" aastal 1969. Selle koostasid Raili Kilpi ja Arvo Turtiainen, koondades luulet arbutatest kassetipõlv-

1

konnani, ja seda nii, et koos olid kodu- ja väliseestlased, siseemigrant Uku Masing teiste seas.

2

Vahetult sõja järel olid soome ja väliseesti haritlaste kontaktid tihedad. Paljud eestlased põgenesid läände Soome kaudu, kus toetuti sageli isiklikele tutvustele, vanale sõjaelsele sõprusele. Soomes säilis veel mõnda aega — sotsioloog E. Allardt järgi 1960-ndate aastate keskpaigani¹ — sõjaeelne ühiskonnastruktuur ja väärtussüsteem, millest sai ka eesti pagulaste eetika ning esteetika alus. Sõjaeelne Soome oli olnud suletud, rahvuslik ja konservatiivne. Samamoodi ehitati üles ka eesti pagulasühiskond. Soome oli nende jaoks teatavas mõttes kodumaa aseaine, viimane võimalik peatuspaik teel kaotatud koju. Aastaid oli Teatajas rubriik "Helsingi kiri". Jälgiti Soome poliitikat, aga kultuuri osas tunti valdavalt huvi *Estica* vastu — kes eestlastest (ka kodumaalt) esines (kirjutas jne) Soomes ja mida selle kohta arvasid soomlased. Soome ühiskonna murrang 1960-ndail aastail, millele viitab Allardt, muutis ka suhtumise pagulastesse, vähemalt ametlikul tasemel.

Personaalselt oli Soomega, eeskätt ülikoolide ja Soome Kirjanduse Seltsiga kontakte vanemal generatsioonil — A. Orasel, O. Looritsal, J. Mägistel, G. Rängal (pärast raudse eesriide paotumist ka A. Annistil ja P. Aristel), samuti soomepoistel (I. Grünthal, R. Kolk, I. Talve, I. Rebane), kes tundsid maad ja keelt. Soomes elas Ilmar Talve ja mõnda aega ka Herbert Salu. 1964. aastal kutsus Jyväskylä ülikool korraliseks professoriks Ants Orast, kes aga keeldus.²

Eesti tutvustamiseks Soomes tegid kõige rohkem ära need, kes elasid seal: Eeva Niinivaara Helsingi ülikoolis, Tuuli Reijonen-Uibopuu Helsingin Sanomat'es,

¹ Vt Avoin ja suljettu. Kirjoituksia 1950-luvusta suomalaisessa kulttuurissa. Toim. Anna Makkonen. Helsinki, 1992, lk 35.

² "Jyväskylä ma muidugi ei mõtle sõita. Praegu on Soomes õhkkond Eesti pagulaste suhtes muutunud vaenulikuks. President Kekkonen on erilisel koosolekul tugevasti soovitanud, et intellektuaalid oma suhteid meiega katkestaksid. Puhuvad tugevad idatuuled," kirjutab A. Oras I. Ivaskile 22. VI 1964 (KM EKLA, reg 1996/14).

tõlkijad Kerttu Mustonen-Hukki, Martti Rauhala jt.

Ants Oras oli 1957/58. õppeaastal inglise keele külalisprofessor Helsingi ülikoolis ja Jyväskylä suveülikoolis. Enne Soomest lahkumist andis ta intervjuu.³ Orase jutu järgi pidi varsti (*lähiaikoina*) Stockholmis Vaba Eesti kirjastusel ilmuma soome luule antoloogia rohkem kui 200 luuletusega. Püütud on anda pilt tähtsamatest luuletajatest, aga lisatud täienduseks ka teiste autorite mõningaid tekste, tõlkijateks Marie Under (U. Kailas), Ants Oras ise (E. Leino, O. Manninen, V. A. Koskenniemi, A. Hellaakoski, J. Siljo, U. Kailas, K. Sarkia, L. Viljanen) ja Ivar Grünthal (uue luule, eriti L. Viita, V. Kajava, E.-L. Manner, P. Haavikko). Edasi on intervjuus juttu sellest, et eesti pagulaskultuur elab ja areneb, aga Soomes teatakse sellest kahjuks vähe. Oras loodab, et soome keeles ilmuvad M. Underi luuletused eraldi raamatuna ja et üldse hakatakse eesti luulet rohkem tõlkima. Ta nimetab tunnustavalt Eeva Niinivaara head tööd ja ütleb prohvetlikult, et "võib-olla just tema hoole all kõigepealt kasvab uusi tõlkijaid".

3

Arhiivimaterjalides on antoloogia kohta kronoloogiliselt esimene märk Marie Underi kirjas Ants Orasele 28. juulist 1957: "Olen tõlkinud mõned Uno Kaelase luuletused I. Grünthali ettepanekul tema poolt kavatsetava eestikeelse soome luule antoloogia jaoks."⁴ See juhuslik lause osutab Grünthali aktiivsele osale kogu loos. Imant Rebane kui kirjastaja pöördub Ants Orase poole natuke hiljem (14. VIII 1957), paludes teda tõlkijana ja peamise nõuandjana (peatoimetajana?) kaasa lüüa. Ta saadab esialgse sisukorra ja juba ka valiku Grünthali tõlkeid. Ühtlasi arutleb ta teiste võimalike tõlkijate (Ilmar Mikiver, Kalju Lepik, Raimond Kolk, Bernard Kangro) kaasamise üle,⁵ millest hiljem siiski loobutakse. Tõlkima asuvad ikkagi vaid Oras ja Grünthal.

³ Suomalaista lyriikkaa viron kielelle. Ants Oras toiminut Suomessa vuoden. — Helsingin Sanomat 11. VI 1958, nr 155. (Usutleja isik on märkimata, Kai Laitineni meelest on see T. Reijonen-Uibopuu.)

⁴ KM EKLA, reg 1994/67.

⁵ KM EKLA, reg 1994/67.

Antoloogia sisu kohta on ainus nähtav jälg Kai Laitineni ja Osmo Hormia⁶ ettepanek, keda ja missuguses mahus antoloogiasse võtta.

Immselt eestlaste soovil oleks antoloogia tulnud rohkem traditsioone arvestav, mitte liiga modernne. Pakutud on 21 autorilt kokku 1010 rida. Esikohal nii kronoloogiliselt kui ka mahu järgi on Eino Leino (100 rida). Parajasti oli Soomes olnud Eino Leino luule renessanss. Surnud 1926. aastal, oli Eino Leino jäänud oma suure rivaali ja antipoodi V. A. Koskenniemi varju. Sõjajärgne noor põlvkond, kes ründas kõike konservatiivset ja rahvuslikku, mida nende jaoks kehastas ikka veel elav ning tegutsev Koskenniemi, nimetas oma 1948. aastal loodud seltsi demonstratiivselt Eino Leino Seltsiks.

Järgmise suurusjärgu (70 rida) autorid on Otto Manninen, P. Mustapää ja Aaro Hellaakoski. Kahte viimast on Soomes pärast sõda nimetatud "suurteks tagasipöördujateks" ja nende tähendus soome luule ajaloolises traditsioonis on üha kasvanud.

Järgnevad 60 reaga Uno Kailas ja Helvi Juvonen, 50 reaga V. A. Koskenniemi, Juhani Siljo, Viljo Kajava, Paavo Haavikko ja Eeva-Liisa Manner, 40 reaga Kaarlo Sarkia, Yrjö Jylhä, Eila Kivikk'aho, Aila Meriluoto ja Lauri Viita, 30 reaga Katri Vala, Aale Tynni ja Juha Mannerkorpi ning 20 reaga Einari Vuorela ja Saima Harmaja.⁷

Kuna puudub käsikiri, ei ole ka selge, kui palju juhinduti sellest plaanist, ilmselt käsitati seda siiski ettepanekuna. Rohkem kui eestlaste hoiakut kajastab see soome noorema põlve kriitika hinnanguid. Mis siin hämmastab, on öieti ainult Tuomas Anhava, ehk ka Lasse Heikkilä puudumine.

16. X 1957 kirjutab I. Rebane, et Grünthal on asunud tõlkima hoogtöö korras ja tulemused olla ka vastavad. "Paraku on mõnedki ta tõlked kaotanud algupärase luule tunnused ning saanud mingi tasalülitatud tuimuse märgi. Täna kirjutas mainib ta, et olgu ta tõlked valiku-

⁶ O. Hormia oli 1950-ndate aastate noore põlvkonna kriitikuid, kes koostas 1958 esimese soome moodsa luule antoloogia "Uuden runon kauneimmat". Soome kriitika käsitas üksmeelselt selle ilmumist kui tunnistamist uue luule lõplikust läbimurdest.

⁷ KM EKLA, reg 1994/67.

materjaliks ja palub Teile tervitustega edasi öelda, et kui olete jõudnud ta tõlgetega tutvuda, siis oleksite nii lahke ja kirjutaksite talle vigadest ja puudustest."⁸

Ivar Grünthal kirjutab Orasele esimese kirja 8. XI 1957 ja võtab kohe üles ka soome antoloogia teema. "Mulle endale on isiklik tõlketöö suurt rahuldust pakkunud, esmajoones kontakti läbi mulle seni peaaegu tundmatute soome kõige noorema generatsiooni luuletajatega. K.a. augustikuu viimasel nädalal sattus ka antoloogia soomepoolne vader mag. Kai Laitinen siia suvitama, sain temalt väga väärtuslikku abi paljudes üksikasjades."⁹ Plaanitsetavat raamatut nimetab Grünthal selles kirjas sümptomaatiliselt soome u u e m a luule antoloogiaks, mis viitab jälle kord, et temal oli asjast pisut teistsugune ettekujutus kui teistel. Edaspidi saadab Grünthal oma tõlkeid Orasele läbi vaadata ja polemiseerib hiljem (küll vajaliku respektiga) paranduste üle. Grünthali jõudlus on väga suur, ta tõlgib nii noori kui ka vanemaid autoreid ja arutleb selle üle, et eessõnasid võiks antoloogias olla rohkem kui kaks: tema ise tahaks kirjutada võrdlevalt "meie noorimast ja soome ajalisel vastavast luulest".¹⁰ See käsitlus, mida Grünthal tõenäoliselt kunagi ei kirjutanud, oleks praegu väga põnev, sest nimelt siis (1957—1958) oli modernism soome luules paradigmatiks kehtestumas ja eesti luules oma marginaalset hüpet (Ilmar Laaban, Kalju Lepik) lõpetamas. Grünthal ise oma loomingu tõlgitud autorite teed ei läinud, vaid jäi truuks rangele vormile.

Kui Ants Oras 1958. aasta sügisel, nagu eespool mainitud, Helsingist lahkus, jättis ta oma tõlked ja need Grünthali tõlked, mis ta oli läbi vaadanud, Helsingisse Kai Laitineni kätte. Laitinen ja Riitsalu hakkasid tegelema rahastajate otsimisega, kuid paraku tulemusteta.

14. IX 1962 saadab I. Grünthal oma kirjas A. Orasele ka koopia Martti Haavio kirjust 7. IX 1962. Haavio teatab, et *Suomalaisen Kirjallisuuden Edistämisyseurojen Valtuuskunta* on antoloogia asjus soodsalt meeletatud ja taotlus tuleks esitada septembrikuu jooksul ("Valtuus-

⁸ KM EKLA, reg 1994/67.

⁹ KM EKLA, 1994/67.

¹⁰ I. Grünthal A. Orasele 10. IX 1958. KM EKLA, reg 1994/67.

kunta tuntee tällä hetkellä kiinnostusta asiaa kohtaan ja olisi halukas myöntämään sitä varten avustusta"). Tuleks esitada käsikiri ja konkreetse rahasumma taotlus, annab Haavio praktilist nõu. Grünthal kirjutab, et tegi taotluse enda nimel ning küsis tõlkehonorarideks ja trükikulude katteks 1000000 Soome marka (umbes 16000 Rootsi krooni). Veel kirjutab Grünthal: "Hr. Rebase (kes üksinda praegu Vaba-Eesti kirjastuse moodustab) jätaksin esialgu täiesti mängust välja." Selle asemel loodab ta kirjastajana näha Soome Kirjanduse Seltsi, "kellele oleks ka meie eksiilkirjastusist parem võimalus antoloogia levitamiseks N. Eestis, kus selle vastu suurt huvi tuntakse".¹¹

Fond niisugusele projektile raha ei andnud. Põhjusi seletab mõnevõrra Rein Riitsalu kiri Ants Orasele 22./26. XI 1962. Riitsalu süüdistab ilmajäämises otsesõnu Grünthalit, kes pidi olema väga halvasti informeeritud, kui küsis toetust niisuguse summa ulatuses, mis moodustas kaks kolmandikku kogu jagatavast rahast. Riitsalu arvab, et vaja on teha uus taotlus, nüüd juba otse kirjastuse nimel ja vastuvõetavas suuruses. Grünthal tuleks korrale kutsuda — kõik volitused käsikirja mahu ja sisu üle otsustada peaksid olema peatoimetaja Ants Orasel. Laitinen ning Orase eessõnad, mis seni puudunud, tuleks käsikirjale lisada.¹²

Grünthali separaatne tegutsemine oli ka Rebasele üllatuseks, nagu ta on 12. X 1962 Orasele kirjutanud. Pärast nende omavahelist selgitust on Rebane sisuliselt loobunud ja kirjutab 22. X 1962 Orasele: "...kui dr. Grünthal esialgse algatuse ja kava juurde tagasi ei tule, siis oleks kirjastuse seisukohalt kõige õigem, kui ta teeks oma ühemeheantoloogia.... Teie tõlke soome luulest võiksid siis kõik ilmuda Teie tõlgete valimikus."¹³

Rebase kokkuvõtte üritusest leidub tema kirjas Orasele 1. I 1963: "Soome luuleantoloogia kohta ei oska lihtsalt enam midagi öelda. Saan Teie meeleoludest väga hästi aru, sest ka mulle on selle ilusa mõtte esialgne võlu kaduma läinud...."¹⁴

Grünthal on asja esialgu edasi ajada

¹¹ KM EKLA, reg 1994/67.

¹² KM EKLA, reg 1994/67.

¹³ KM EKLA, reg 1994/67. Rebane oli raamatuna välja andnud Orase esseed (1961) ja plaanis raamatut ka tema tõlgetest.

¹⁴ KM EKLA, reg 1994/67.

kavatsenud, nagu nähtub ta kirjast 18. XII 1962: "Soomest sain Laitiselt teate, et antoloogia jaoks liiga palju raha küsiti — võtavad kevadel uuesti esile ja siis saaks umbes 7—8000 Rootsi krooni. Katsumine siis teise poole muretseda Soome kirjastustelt (WSOY ja Otava kahe peale kokku)."¹⁵ Kas Grünthal tegi taotluse, pole selge. Raha ta igatahes ei saanud ja antoloogia idee mattus tema muude ettevõtmiste alla, kuhu ka hääbus. Viimaseid märke antoloogia või õigemini sellest loobumise kohta on M. Underi Kailase-tõlgete ilmumine Tulimullas (1969, nr 1).

Lõpuks võiks küsida: mis jäi soome luule retseptioonis puudu selle kavatsuse nurjumise tõttu? Annisti antoloogia oli lõppenud tulekandjatega. Neid Eestis tunti ja hinnati, sest nemad olid tahtnud siitkaudu Euroopasse minna. Nende hulka kuulunud vasakpoolsete sümpaatiatega Katri Vala luule oli Nõukogude Eestis esimene avaramate luulevõimaluste suunas viitaja. Debora Vaarandi tõlkes ilmus 1959. aastal tema väike valikkogu "Maa rinnal" ja 1974. aastal juba mahukas kogu "Sinine rohtaed". Oluline oli nimelt esimene valik, mis ilmus ajal, kui eesti luule püüdis kodumaal oma vahepeal nii ahtaks surutud piire ettevaatlikult laiendada.

Edasist soome luule retseptiooni (Leino uute tõlgete valik 1972. aastal välja arvatud) kujundasid peamiselt uue luule autorid, n-ö klassikalised modernistid — Paavo Haavikko, Eeva-Liisa Manner, Pentti Saarikoski, Tuomas Anhava ja Arvo Tuurtiainen. Viimane neist markeerib järjepidevust läbi sõjaaja, kuid teiste puhul on tegemist uue, sõjajärgse generatsiooniga, sünnipärase modernistidega. Nii ongi eestlaste ettekujutuses soome luule murrang modernismi väga järsk, sest eelmodernistide P. Mustapää, Aaro Hellaakoski, Lauri Viita, Aila Meriluoto¹⁶ ja Helvi Juvoneni luule tõlgete puudumine moonutab kogupilti ja seega ka meie arusaamist paradigmatavahetuse mehhanismist.

Kai Laitinen oli olnud soome uue luule üks eestvõitlejaid. Ivar Grünthal, kelle huvi selle vastu on olnud ilmne, jäi oma

¹⁵ KM EKLA, reg 1994/67.

¹⁶ Tema luule (ilmselt Rilke-tausta tõttu) oli jäänud silma A. Alliksaarele, kelle tõlkes ilmus neli luuletust ajakirjas Noorus 1966, nr 10.

loomingus, nagu eespool öeldud, pigem traditsioonilise luulelaadi juurde. Ants Oras suhtus sõjajärgsesse modernismilainesse vähemalt skeptiliselt. Tema hindas soome luules jätkuvalt parimaiks Eino Leinot ja Otto Mannineni, nii nagu ta eesti luules oli hinnanud Marie Underit, Gustav Suitsu ja arbujaid. T. S. Elioti loomingut tundis tema palju varem kui need soomlased, kes Eliotist ja tema Nobeli auhinnast oma muutumispuüdluste-

le kaitsekilbi tegid. Seda teadis-tunnustas Soome ajakirjandus, kus Elioti 70. sünnipäevaks ilmus artikkel ka Ants Oraselt.¹⁷ Vajaliku tunnustuse järel ("kogu läänemaailmas on vaevalt kirjanikku, kelle maine ja mõjujõud oleks niisama suur kui Eliotil") leiab Oras, et kaasajal on Elioti mõjuaeg mööda saamas, vähemalt kesketes Euroopa maades. Uut mõjutajat annab aga Orase meelest kaua oodata.

Soome modernistlik luule leidis oma tänuliku publiku pigem Eestist, kui 1967. aastal ilmus P.-E. Rummo koostatud valik "Kõne voolab voolavas maailmas".

---

¹⁷ A. O r a s, Ennen ja jälkeen "Aution maan". Mietteitä T. S. Eliotin 70. syntymäpäivänä. — Uusi Suomi 26. IX 1958, nr 260.

Kirjandusarvustuse sagedusest ja selle mõjust raamatumüügile Rootsis

VALEV UIBOPUU

Rootsis on tehtud kaks huvitavat uurimust kirjandusarvustuste sageduse ja nende mõju kohta raamatumüügile. Uurimused on teinud kirjandusteadlane Yngve Lindung ning tulemused on avaldatud Rootsi Kirjanike Liidu (Sveriges Författarförbundet) ajakirjas Författaren 1994, nr 8, ja 1995, nr 1.

Esimeses uurimuses on vaadeldud kirjandusarvustuste sagedust Rootsi suurlinnade (Stockholm, Göteborg, Malmö) päevalehtedes ning eraldi rühmana provintsilinnade päevalehtedes (kusjuures huvitaval kombel tulemused peaaegu kattuvad). Suurlinnade päevalehtedest on vaatluse all üheksa ajalehte ning eeskätt need ongi siinse artikli huviobjektiks. Pealinna ja provintsi vaatlusalused lehed on 75% ulatuses arvustanud samu raamatuid, väärtromaanide puhul on kattuvus isegi 96%. Kattuvus on suur ka riikliku väljaandetoetusega ilmunud nimetuste puhul. Seetõttu on põhjust siinises kokkuvõtlikus ülevaates peaaesjalikult piirduda suurlinnade ajalehtedega.

Vaatluse all on olnud 1985. aasta ilukirjanduslikud esmaväljaanded — romaanid ja novellid, lüürika ning muud kirjandusžanrid (draamateosed, ilukirjanduslik esseistika, vestekogud ning mitmesugused teised sellelaadsed väljaanded). Aasta kogutoodanguna on vaadeldud 1457 raamatut, niihästi originaal- kui ka tõlketeeid. Kuigi raamatud on ilmunud oma kümnekond aastat tagasi, avaldab uurija arvamust, et situatsioon on praegu üldiselt sarnane uuritava perioodiga.

Esimene oluline järeldus on asjaolu, et vaadeldud aastaproduktioonist on arvustamist leidnud 717 nimetust ehk 49%, seega vaid pisut alla poole kogumahust. See osa, mida pole arvustamisväärseks peetud, on kioskiromaanid ning tasku- ja seeriaväljaanded, lihtsamad inglise keelest tõlgitud ajaviiteromaanid ja teatavad kodumaised luuletuskogud, mida ei saa arvata väärtkirjanduse hulka.

Samas konstateerib uurimus, et ilmselt kehtivast väärtussüsteemist lähtudes on suurlinnade päevalehed arvustanud peaaegu kõiki ilmunud väärtaamatuid, s.t et

need on saanud vähemalt ühe retsensiooni mõnes vaatlusaluses üheksas ajalehes. Seejuures võib ühtlasi tõdeda, et Rootsi suurlinnade press annab alati eelise rootsi originaalteoste arvustustele, avaldades neid rohkem ja andes neile suuremat tekstiruumi kui tõlkekirjandusele.

Ometi on ilmunud arvustuste koguarv eri nimetuste puhul suuresti kõikumine, maksimaalsest üheksast võimalikust kuni üheainsa ilmunud arvustuseni. Parim tulemus on muidugi see, kui sama teose kohta on ilmunud arvustused kõigis vaatlusalustes lehtedes, s.o üheksal juhtumil. Selliseid raamatunimetusi on 1985. aasta produktsioonis olnud 50 ehk ainult 3% aasta kogutoodangust. Eraldi väärtkirjanduse rühmas annab see aga 7,2%.

Edasi on uurimuse juures avaldatud tabeli kohaselt saanud kaheksa arvustuse osaliseks väärtkirjanduse rühmas 54 raamatut ehk 8,6%. Seitsme arvustusega on vääristatud 57 raamatut ehk 9,1%. Kuus arvustust on langenud osaks 74 teosele (11,8%), viis arvustust on saanud 58 raamatut (9,3%) ja neli arvustust 61 raamatut (9,7%). 1—3 arvustust on saanud 177 raamatut ehk 44,3%. Raamatuid, mis on pidanud leppima üheainsa arvustusega, on olnud 130 ehk vastavalt 20,8%. Pärilselt ilma arvustuseta on väärtkirjandusest ja riikliku väljaandetoetusega kirjandusest jäänud siiski ca 5% mõlemast liigist. Vaatlusalusel aastal oli riikliku avaldamistoetusega ilmunud 318 raamatut.

Kas mõni raamat on saanud palju või vähe arvustusi, on muidugi raske otsustada, sest see on suhteline. Uurimuses lehtakse, et 6—9 arvustusega raamatud on saanud küllaldase tähelepanu osaliseks. Selles rühmas on 50—60% väärtkirjanduse nimetustest. Vähesese tähelepanu osaliseks arvatakse 1—3 arvustusega raamatud ja lõpuks leidub veel neidki teoseid, mis üldse pole suutnud arvustuse tähelepanu pälvida, hoolimata sellest, et tege mist on väärtkirjandusega ning riikliku avaldamistoetuse saanud väljaannetega.

Heldekäelisim on arvustuste avaldamisel olnud Sydsvenska Dagbladet (Malmö), kus on retsenseeritud 27% kõigist

esmatrükkidest. Edasi järgnevad Svenska Dagbladet (Stockholm) ja Göteborgs Posten, mõlemad 25%. Provintsidehtedest on arvustuslembelisim olnud Kesk-Rootsis (Örebro) Nerikes Allehanda oma 23%-ga.

Uurimuse autor on arvamisel, et väljaannete pidevalt kasvava kapatsiteedi puhul pole realistlik oodata, et arvustuste sagedus ja tekstiruum võiks Rootsis veelgi suureneeda, pigem küll vastupidi, eriti võrreldes 1950.—1960-ndate aastatega.

Oma teises uurimuses on Yngve Lindung üritanud valgustada küsimust, kas ja kuidas mõjustavad arvustused raamatümüüki. See küsimus võiks tõenäoliselt pakuda huvi ka Eestis või ükskõik millises teiseski kultuurriigis, kus raamatukultuurile omistatakse piisavat tähelepanu. Uurimuse aluseks on ka seekord 1985. aastal ilmunud raamatud, kusjuures nende müüki on jälgitud viie järgneva aasta jooksul (1985—1989). Arvustuste osas on samuti lähtekohaks suurlinnade (Stockholm, Göteborg, Malmö) üheksa päevalehte, millest saaks eeldada, et nende mõju võiks suurte tiraažide tõttu olla domineeriv. Kõik need ajalehed levivad sadades tuhandetes eksemplarides, mõne tiraaž (Dagens Nyheter) ulatub isegi poole miljoni piirile.

Vääriks veel mainimist, et niisugune uurimus on Rootsis esimene selletaoline ja pole ka teada, et mujal oleks selliseid tehtud. Vähemalt ei maini uurija, et tal oleks olnud mingeid metodoloogilisi eeskujusid. Üldiselt on arvatud, et raamatuarvustuste osatähtsus peaks olema küllaltki määrav, ületades igasuguse muu reklaami mõju. Ning tavaliselt ongi kirjastused oma otsereklaamis kasutanud tsitaate ilmunud arvustustest. Seejuures on arusaadavalt toonitatud just autoriteetide hinnanguid. Kordustrükkide puhul võib rootsi raamatute kaanepaberi marginaalidel leida rohkesti tsitaate arvustustest.

Kui lähtuda 1985. a ilmunud raamatute kogumahust (1457 nimetust), nähtub uurimistulemustest, et müügiomenukusel edestavad arvustamata jäänud raamatud arvustatud raamatuid! Retsenseerimata raamatud (57%) on andnud tulemuseks 61% müügiimahust ning retsenseeritud raamatud (43%) vaid 39% müügiimahust.

Põhjus on muidugi see, et müügis domineerivad kergemasulised ajaviiteromaanid ja muu kiosikirjandus, mida ajalehtede kultuurileheküljed põhimõtteliselt ei arvusta. See kategooria domineerib ka nimetuste arvult, sõltudes ilmselt

kirjastuste väljaandmispoliitikast vastutulekuna lugejate enamiku maitsele.

Kui hakata tulemusi vaatlema žanride seisukohalt, siis on romaanide ja novellide puhul tendents üldjoontes sama. Selle liigi retsenseeritud raamatud (40,3%) on saavutanud kogu müügiimahust 37,4%, sama liigi retsenseerimata raamatud (59,7%) moodustavad müügiimahust koguni 62,6%.

Ajaviiteromaanide puhul on seejuures veel täheldatavad kaks eri kategooriat. Esiteks n-ö "parem" kategooria, mis hõlmab teatava arvu kirjanduslikult lihtsaimaid romaane, mida siiski pole väärtkirjanduse hulka arvatud, ning teiseks populaarseid taskuromaane ja seeriaromaane kiosikirjanduse liigist. Need kaks kategooriat kokku domineerivad ülekaalukalt rootsi romaanitoodangus (70% nimetustest) ja veelgi rohkem selle kategooria müügiimahus (80%). Samal ajal hõlmavad väärtromaanid ja romaaniklassika kõikidest väljaannetest vaid 30% ja müügiimahust vaid 20%!

Hoopiski erineva liigi moodustavad luuletuskogud, draamateosed, esseistika ja muu selline kirjandus, kus vastupidiselt proosakirjandusele arvustuste olemasolu on müüki mõjutanud. Lüürika puhul on 50,4% retsenseeritud raamatuid saavutanud 76,7%-lise müügiimahu, samal ajal kui retsenseerimata luuletuskogude puhul on need arvud vastavalt 49,6% ning 23,3%. Teiste selle kategooria raamatute puhul (draamateosed, esseistika jm) on 55,3% arvustatud nimetuste puhul müügiimaht 77,3% ning arvustusteta jäänud teoste puhul on need määrad 44,7% ja vaid 22,7% müügiimahust. Seejuures nähtub ometi, et luuletuskogude osatähtsus müügis tervikuna on äärmiselt väike. Luuletuskogud oma 17,6% juures väljaannete koguarvust annavad ainult 1,4%-lise müügiimahu. See arv näitab, et Rootsis on luulehuvi väga tagasihoidlik. Sama kehtib draamateoste ja esseistika kohta. 5,8%-lise publitseerimismahu juures on selle kategooria müügiimaht vaid 2,5%.

Erilise väljaannete liigi moodustavad Rootsis riikliku toetusega ilmunud raamatud. See hõlmab niihästi proosakirjandust, lüürikat kui muid žanre, kuuludes loomulikult väärtkirjanduse kategooriasse. Need väljaanded saavad ühtlasi ka olulist tähelepanu ajalehtede kultuurilehekülgedel. Uurimusest nähtub, et 1985. aastal on selliseid nimetusi olnud kokku 318. Uurimuses on seda kategooriat vaadeldud eraldi ja resultaati osutab, et arvus-

tus on neile nimetustele pööranud tähelepanu 65,9% ulatuses. Müügiimaht seejuures on siiski piirdunud vaid 10,5%-ga.

Nagu vist kõikjal mujalgi, koosneb ka Rootsis raamatukaubandus kolmest komponendist: kirjastamine, arvustus ja müük. Nende kolme väärtushinnangud ei pruugi aga olla üksteisega kooskõlas. Väärtkirjandus moodustab siin ühe kolmandiku kõigist väljaantud raamatutest. See kolmandik domineerib ajalehtede kultuurilehekülgede arvustustes, ent kaotab oma ülekaalu müügilehtidel. Seal võidutseb kirjandus, millel on vaid marginaalne tähtsus arvustustes ja nende tekstimahus, mida samuti on püütud uurimuses mõõta. Uurimus illustreerib seega suure silmapaistvusega lõhet, mis valitseb Rootsis avaliku arvustuse, riikliku kirjastuspoliitika, väiksemaarvulise lugejaskonna ja suure lugeva üldsuse maitse-suundade vahel.

Kirjandusteadlane Per Rydén märgib oma teoses "Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880" ("Kohtupäevad. Rootsi kirjandusarvustus pärast 1880". Litteraturvetenskapliga Institutionen, Lund, 1987, lk 432): "Ühine kõigile uurimustele on, et kirjandusarvustus kuulub kõige vähem loetud žanride hulka. Lugemine on sedavõrd marginaalne, et isegi ei tundu mõttekana seda omaette käsitleda." Uurimuse autori arvates võiks umbes 9-miljonilise elanikkonnaga Rootsis leiduda ehk paar-kolmsada tuhat inimest, kes tavatsevad lugeda ka kirjandusarvustusi. Kuid seejuures tuleks eristada kriitika otsest ja kaudset mõju. Otsese mõjuna käsitab uurija raamatumüüki, mis toimub arvustuse otsesel mõjustusel või kellegi teise soovitusel, kes arvustust on lugenud. Ka võib tulla kõne alla, et retsensioon mõnel teisel teel, näiteks reklaami kaudu, on inspireerinud raamatu ostu. Uurimus osutab aga selgelt, et pressis ilmunud arvustustel pole olnud mingit mõju 61%-le juhtudest. Seejuures märgib uurija oma isikliku arvamusena, et suurlinnade pressis arvustuste mõju müügile võiks tegelikult hinnata 5—15%-le totaalmüügist. Väärtraamatute kontingendis võiks see ehk olla 15—25%, olles seega samuti suhteliselt piiratud, s.o umbes 1—2 miljonit eksemplari 15 miljoni eksemplari üldmüügi puhul.

Kuid otsese mõju kõrval on pressiretensioonidel siiski mitte vähem olulise tähtsusega kaudne mõju. Osa publiku ostuimpulssidest langeb ilma mingite kahtlusteta nendele üldistele teadmistele, mis

ostjal on olemas kirjanikest, kes on varasemast tuntud. Kriitika kaudu tuntakse nii autoreid kui ka väärtkirjandust, mis on avalikus elus saavutanud vastava staatuse, sest autorid on üldtuntud, nad osalevad avaliku elu debattfoorumel ja nende töid loetakse raadios või neid esitletakse TV saadetes. Rootsis on selleks koguni erisaade "Läslust" ("Lugemislõbu"). Ka päevalehtede kriitika avaldab mitmetel puhkudel kahtlemata raamatumüügile tähendusriikast kaudset mõju. See võib eriti tulla kõne alla juhtumel, kus raamatusõbrad ootavad oma ostudega kuni odavmüükide saabumiseni.

Muljet, nagu oleks päevapressi arvustuste mõju tänapäeval vähenenud, võib suurendada asjaolu, et viimaseil aastail ilmub ja arvustatakse palju ja palju rohkem raamatuid, kui see oli veel paar-kolmkümmend aastat tagasi. See aga tähendab hajumist ka suurenenud müügiarvude korral. Lausa müüdiks aga peab uurija oletust, nagu oleks suurem mõju müügile mõnel "suurel kriitikul", kelle sõna erilisel loeb. Sellist kriitikut ja sellist mõju polevat uurija küll võinud Rootsis täheldada. Tuntumate kriitikute mõju võib küll olla informeeriv, diskuteeriv ja hindav kirjandusliku väärtussüsteemi ülalhoiu seisukohalt, kuid mitte reklaami tähenduses.

Et tegelikkuses pole Rootsi väga lai lugejaskond mitte raamatuostjad, vaid raamatukogude kasutajad (iseegi seevõrd, et kirjanikele tasutakse laenuühonorare), siis on kahjatusväärne, et refereeritud uurimuses on see osa raamatuturust kõrvale jäänud. Tõenäoliselt oleks selle osa arvestamine tõstnud tunduvalt väärtkirjanduse osatähtsust suhtes lugejaskonnaga ja vähendanud muljet "maitselehest" kirjandusarvustuse ja lugejate vahel.

Et kirjandusarvustuste vähene seiramine Rootsis võib olla ka kohalik erilming, nähtub muuseas võrdlusest eesti eksiillugejaskonnaga. V. Uibopuu uurimuses "Pagulas-eesti lugejaskond kirjandus- ankeedi valguses" (ilmunud koguteoses "Lugejalt kirjanikule", Lund, 1955, lk 102) kinnitab enam kui 1200 ankeedivastaja hulgast 71%, et nad loevad enamasti kõiki kirjandusarvustusi eesti ajalehtedes ja ajakirjades. Juhuslikult loeb neid 21% vastajaist ja väga harva vaid 5%. Seega on tegelikult rootsi ja eesti lugejaskonna suhtumine kirjandusarvustustesse üsna erinev. On mõeldav, et teiste rahvuste juures ilmneb samuti mitmesuguseid erinevusi.

EHIN JA SÜRREALISM

Andres Ehin. Teadvus on ussinahk. Luulet. UusMeedia, [Tallinn,] 1995. 140 lk.

Alates kogust "Uks legendikul" (1971) on Andres Ehini puhul püsinud lahendamata probleem, milline on tema seos sürrealismiga ja kas oleks võimalik mõnevõrra täpsustatud tingimustel öelda, et Ehin kaheldamatult on või ei ole sürrealist. See pole muidugi olnud takistuseks Ehinist kirjutamisel ega ammugi mitte ta luule lugemisel; sürrealismi mõiste vältimine oli seitsmekümnendate algul kindlasti taktikaline võte, sest nimetatud kirjandusnähtust oli kultuuri järelevaatajate ees lihtsam õigustada kui nimelist (P.-E. Rummo toonaste sõnade järgi: "varja vabadust, varja, vii metsa ja pista samblasse, võta merele kaasa"). Samal ajal on aga kirjanike unikaalsuse toonitamisel mingi piir: teatavast momendist alates võib see nende erijoonte märkamist koguni segada. Küsimus Ehini sürrealismist jääb seega alles ja minu meelest tuleb sellele ükskord ka vastata, et Ehini signatuur pääseks ammusest kahevahelolekust ja siseneks oma tõelise ambivalentse ruumi.

Vastuse andmiseks peame kõigepealt teadma, mis asi on sürrealism. Viimati huvitas see mõiste avalikkust eelmise kümnendi lõpul. Ühise nõuni aga ei jõutud, sest eesti keelde pole tõlgitud ühtki Bretoni manifesti ja niisiis oli puudu esmane viitealus, millele väited võinuksid toetuda. Neid manifeste pole eesti keeles ka praegu, kuid sellegipoolest peame neid arvestama — Bretoni ignoreerides polegi võimalik nimetada ühtki vähegi kindlamat tunnust peale selle, et sürrealism ammutab oma aine salapärasest "alateadvusest".

Et luua teatav raamistik, määratlemeg kõigepealt mõned punktid, millest me küsimuse lahendamisel lähtume.

1. Sürrealism on algupäraselt kirjanduskeskne. Kui tahame küsida, kas mingi kirjandusteos on või ei ole sürrealistlik, pole meil tarvis viidata sürrealismile

teistes kunstides (nagu see näiteks on vajalik, rääkides "impressionismist" kirjanduses vms).

2. Sürrealismi kui spetsiifilise kirjandusvoolu teljeks oli André Bretoni isik. Julien Gracq on oma Bretoni-raamatus ilusti seletanud, miks tõeline sürrealism võis olla vaid see, mida Breton ise nimetas sürrealismiks. Näiteks ei olnud Antonin Artaud või Georges Bataille pärast Bretoniga tüllimineku enam sürrealistid, samuti arvas Breton oma teises manifestis sürrealismist välja Rimbaud jne.

3. Kirjandusliku sürrealismi seos psühhoanalüüsiga on ühtaegu palju kitsam ja palju ähmasem, kui üldiselt arvatakse. Kui arvestame ka psühhoanalüüsi hilisemaid arenguid ja väljapääse (Lacani sürrealismi-taustaline psühhoanalüüs, Deleuze'i ja Guattari skisoanalüüs), siis võime tänapäeval sürrealismi ja psühhoanalüüsi siduda ainult kas kindlas ajaloolises kontekstis või psühhoanalüüsi mõistete piiridest rangelt kinni pidades.

4. Sürrealismi vähegi "seesmise" tõlgendamise puhul ei saa me teda piirata ajaga, millal ta kirjandus- ja kunstivooluna ilmus. Sürrealismi mõiste säilitab oma sisu ainult siis, kui võtame teda (sürrealistlikult seisukohalt) ajatuna. Siin kontrasteerub ta näiteks futurismiga, mis aetas rõhu just senitundmatule ja uuele.

Sürrealistlikku keelekäsitust selgitab hästi Breton ise oma 1924. aasta manifestis:

"Keel anti inimesele selleks, et ta seda kasutaks sürrealistlikult. Kuivõrd tal on tarvis end mõistetavaks teha, võib ta teinekord väljenduda õnnestunult, teinekord kohmakalt, tagades sellega mõnede funktsioonide täitmise, mis on kõige jämeda-koelisemate killast. Rääkimine või kirja kirjutamine ei valmista talle mingit raskust, eeldusel, et ta seda tehes ei sea endale keskmisest kõrgemat eesmärki — see tähendab eeldusel, et ta piirdub vestluse-

ga (vestlemise mõnust). Ta ei tunne muret sõnade pärast, mis tulevad, ega lause pärast, mis juba öeldule järgneb. [...] Mis küll võis panna ta uskuma, et võime kõik esimese hooga ära öelda mängib talle vaid vingerpussi, niipea kui ta võtab ette õrnamate seoste kehtestamise? Pole olemas midagi, millest tal ei maksaks ohtralt rääkida või kirjutada. Enese kuulatamine või enese lugemine ainult katkestab nõidusliku, imetlusväärse abi. Ma ei kiirusta enesest aru saama (hea küll! hiljem mõistan end alati). Kui minu üks või teine lause hetkel tekitab minus kerge peetumuse, usaldan end järgmise lause hoolde, et lunastada eelmise vead, kuid ma hoidun uuesti alustamast või viimistlemast. Pisingi elaanikaotus võib mulle saada saatuslikuks." (A. B r e t o n, Manifestes du surréalisme. Paris, 1962, lk 42.)

Kui nüüd lisada siia paar lehekülge edasi esitatav väide, et "sürrealismi sukelduv vaim elab eksalteerituna uuesti läbi parima osa oma lapsepõlvest", pole praegu ehk rohkem täpsustusi vaja. Selge on igatahes see, et Breton on Freudilt laenanud nimelt ta suhtumise keelesse: ükskõik, mida inimene ka ei ütleks, see v ä l j e n d a b alati midagi. On juba keele loomuses, et ta pole kunagi asjatu. Kasutades väljendumiseks keelt, ei või ma iial lõpuni teada kõike, mida ma ise ütlesin. Kuid sellega ühisosa ka lõpeb. Freudi jaoks põhjendas niisugune keelekäsitlus psühhoanalüütilist transferentsi. Breton omakorda rajab sellele arusaama sürrealistlikust spontaansusest, jätkates pigem skisoanalüüsi kui psühhoanalüüsi suunas: "usaldan end järgmise lause hoolde" märgib skisoidset produktiivsust, mis ei tunnegi latentse sisu vastu erilist huvi.

Loodud platvormilt lähtudes võime nüüd Ehini kohta öelda kahte asja. Esiteks: Ehini on võimatu pidada puhtakujuliseks sürrealistiks, kuna André Breton ei saanud teda selleks nimetada. Teiseks: igas muus mõttes on Ehini kirjanduslik keelekäsitlus puhtakujuliselt sürrealistlik. Tema jaoks pole olemas midagi, millest ei tasuks ohtralt rääkida või kirjutada; ta ei kiirusta enesest aru saama; kui üks või teine lause valmistab talle peetumuse, usaldab ta end järgmise hoolde. Nii hakkavad luuletekstid moodustuma kobaratena, mis ei kujuta endast hierarhiseeritud tervikuid ja võivad olla kord napid ja märkmelised, kord avarad ja uhkelt eepilised.

Luuletus moodustub näiteks nõnda. On meenutus või mõlgutus öösel lõgisevast õmblusmasinast; tekib kahemõtteline liitsõna "ööõmblusmasin". Otsekui iseenesest kerib end lahti lause "ööõmblusmasin mulgustab traguni kuube", mille teatavas mõttes moodustab keel ise (muide, ka "ööõmblusmasina" moodustas tegelikult keel). Kohe seejärel tundub, et saadud vormel on väheütlev; hetk mõtlemist, ja juba on keel tootnud täpsustuse "salvavate heinasaadude abil". Nüüd võime selgelt ette kujutada ööd, õmblusmasinat, traguni kuube ja heinasaadusid; kuid miks ta "mulgustab", miks "salvavad"? Selle üle järele mõeldes taipame äkki, et heinasaod meenutavad tohutu suuri kuule ja õmblusmasina lõgin kuulipilduja täinat. Oleme enesele märkamatuult sisenenud surma valda. Traguni kuub tikitakse kuulidega sõelapõhjaks, mingit õmblusmasinat pole aga kunagi olnud. Ehk nagu manifestis kirjutab Breton: "Sürrealism toob teid surma keskele, mis kujutab endast salaühingut." Luuletus leidub raamatus lk 20.

Lavastasin moodustumise meelega nõnda, nagu seda võiks kujutleda luuletust avastav lugeja. Muidugi võiks me ka riffaterre'ilikult öelda, et tegelikult parafraaseerib autor siin maatriksit "sõduri surm". Kui me aga kohe maandume sellele järeldusele, jääbki meil taipamata, et "keel anti inimesele selleks, et ta seda kasutaks sürrealistlikult". Pole nimelt mingisugust tähtsust sellel, kas traguni surm viib kujutelmani õmblusmasinast või, vastupidi, lõgisev õmblusmasin tekitab analoogia kuulipildujavalanguga. Tähtis on, et nende kahe vahel on ainulaadne seos ja et selle sai kehtestada üksnes keele varal.

Nüüd võib küsida, millises mõttes me sel juhul võime rääkida sürrealismist ja mitteteadvusest. Kus avaldub mitteteadvus Ehini tekstides? Vastata tuleb nõnda: kogu Ehini tekst liigubki üksnes mitteteadvuse keskkonnas. Sellel on juba Freudi järgi kaks põhilist tunnust: ajatus ja eituse mittetundmine. Ajatus tähendab totaalset sünkroonilisust, kõigi elementide samaaegsust; eituse mittetundmine tähendab, et jaatatu ja eitatatu on mitteteadvuses võrdselt olemasolevad. (Muidugi kohtame Ehini tekstis aeg-ajalt grammatilist eitust, kuid pandagu tähele, et selle funktsiooniks on vajaduse korral rõhutada teadliku ja mitteteadliku, sotsiaalse ja hallutsinatoorse piiri: näi-

teks "ma olen taimne mõtles direktor / see ei takistanud teda järgmisel hommikul / brüsselisse lendamast" (lk 62), "mis ei tee neid veel õnnetuks / sest suured õnnepärnad kummarduvad / üle veranda" (lk 94), jm. Ennekõike avaldub eituse mittetundmine selles, et puudub eituse loogika, välistamise operatsioon, mistõttu võimatu ja võimalik esinevad kogu aeg läbiseigi ja on võrdselt võimalikud. Lacani järgi on mitteteadvus tegelikult keel, tähistajate ahel. Kui me selle ahela vabalt libisema laseme, näitab ta, mis ta võib, ja tulemuseks on näiteks sürrealistlik luule.

Sellega pole muidugi veel seletatud, miks Ehini luule on just niisugune ja mida me õieti naudime, lugedes sürrealistlikku luulekogu. Kõigepealt tulebki täpsustada, et kirjaniku signatuur lisab tekstile alati diakroonilise mõõtme ja loob nii eelduse subjektiivse omapära kogunemiseks. Tekstid pole lihtsalt üksikud keelejupid, vaid neid ühendab signatuuri nõelapiste. Lugeja usub, et see, millega ta kokku puutub, pole lihtsalt "mitteteadvus üldse" (mis küll oleks mõnevõrra õigem), vaid et see on nimelt "Ehini mitteteadvus". Ta eristab tüüpilisi käike, võtteid, motiive, mis teevad luuletused Ehini omadeks. Saab märgatavaks Ehini isikupärane poeetika. Seda me naudimegi. Selles poeetikas on asju, mis kuuluvad ainuüksi Ehini ja millest mõni ehk saaks seletuse enam või vähem isiklikul taustal (näiteks huvi ametnike elu või põllutöömasinate vastu). Samas on seal ka asju, mis on väga iseloomulikult sürrealistlikud ja mida just võrdlus muu sürrealistliku luulega lubab paremini näha.

Arvan, et selline iseloomulik põhivõte on Ehini visuaalse ja sõnalise fantaasia lakkamatu kokkusegamine. See pikib teksti täis pidevaid üllatusmomente. Tüüpilisi näiteid on arvatult, igal leheküljel. Võtame ühe huupi:

*imperaatorliblikas istub hundi künisele
ja ulgumine valgub kuu alt tagasi
hundi pärani lõugade vahele*

*hunt valgub omaenese ulguvat minevikku
vaikselt täis*

(Lk 65)

Kõik algab selgelt visualiseeritava fantaasiaga, milles liblikas istub kiskja künisele. Pilt ilmub meie silme ette. Edasi läheb lugu aga imelikuks: kui jätkame visuaalset kujutlust, peame hundi ulgumi-

se manama justkui mingiks helendavaks substantsiks (kuuvalgus!), mis vedeliku-laadsena "valgub" kuu alt maale tagasi. Selle protsessi tulemuseks on aga, et hunt "valgub" anumana täis "omaenese ulguvat minevikku". Viimane on puhtalt keeleomane metafoor, mida ei visualiseeri enam ükski vägi. Luuletuse nägemuslik jõud on ometi sedavõrd suur, et "minevik" ise kaotab midagi oma mõistelisest reljefist, muutub kaalutuks ja sulab imaginaarselt kuuvalgusse kujutluspilti.

Või teine lühike näide:

*on tulipalav porgand
kassisilmnes voodis
mis kiiskab rohelist*

*hääldame kaikuvat õhtut
mis silmapiiril tagasi ei vaata*
(Lk 15)

Niisugune silma- ja keeletaju lõikumine on kõige esimene tunnus, millest võib sürrealistliku luule ära tunda. Siin võib viidata unenäoloogikale, milles Freud avastas just samasuguse sõnade "asjasutumise". See aga pole veel põhjus, miks sürrealistlik luule niisugust võtet vajab. Põhjus on pigem nende kahe registri vahekorras, mida Lacan nimetab sümboolseks ja imaginaarseks: sümboolne (keele, kultuuri, mitteteadvuse...) register välis- tab nimelt mõnuprintsiibi, mis imaginaarses on alles ja ootab ainult juhust, et tal lubataks käivituda. Visuaalne kujutus on imaginaarne. Et sürrealistlik luule poleks nüüd paljas keel, paljas mitteteadvus, Lacani sõnul "Teise diskursus", selleks peab ta sõnalised uperpallid tasakaalustama nähtavate kujutluspiltidega. Nõnda muutub ta nauditavaks ja väldib seda Teise diskursuse õõnsat tooni, mis pikapeale tekitab õudust.

"Teadvus on ussinahk" pakub meile Ehini sürrealismi kõige puhastunud, kristalliseerunud kujul. Siin leidub eri aegadel kirjutatud tekste, kuid kuna tekst liigub ajatuse elemendis, pole sisulisi erinevusi enamasti märgata. Luulekogu on küllalt mahukas ja mõjub võimsalt. Pealkiri viitab otseselt arusaamale, et teadvus on ainult "tühi kest". Siin on peidus ka teatav müstiline vihje. Ehini luule väärrib, et sellega palju põhjalikumalt tegelda; pärast Alliksaart ja Laabanit on ta üks järjekindlamaid ja jõulisemaid "vanu moderniste" terves eesti luules.

Hasso Krull

Toomas Vint. Kojamehe naine. Kirjastus Varrak, Tallinn, 1995. 144 lk..

"Kirjandus peab võimalikult täpselt uurima ja väljendama inimest. Teen seda nimme avameelselt. Terve nõukogude aja võitlesin kirjanduse valdkonnas avameelsuse eest. "Kojamehe naine" on mu esimene raamat, kus saan võimalikult täpselt ja täiesti vabalt kirjeldada inimese intiimsemat poolust."

Nii viisi kõneleb Toomas Vint intervjuus, mis avaldati "Kojamehe naise" ilmumise aegu Eesti Päevalehes (27. XI 1995). Samas ütleb ta oma uue raamatu kohta veel midagi, mida siinse jutu käivitamiseks korrata passib: "...ma tahtsin, et mu peategelane elaks kaheksa päeva jooksul läbi kõike, mida sisaldab endast mõiste abielu. Ainult vihkamine jäi kajastamata."

Nendele tsitaatidele toetub nähtavalt ja mänguliselt arvustuse pealkiri, mis muidugi on ka laen ühe teise minevikus üpris populaarse ja defitsiitse raamatu tiitellehelt. Kas oleks tulnud lisada ka küsimärk? Mänguline pealkiri nii või teisiti, sest kirjaniku viide, et selles raamatus mängitakse läbi abiellu ja abielu juurde kuuluvat, tundub üsna küsitavana. Ühel poolel siis elukujutuse programiline avameelsus, kohe selle vastas, öieti küll sees, hoolega varjatud abieluallegooria? N-ö teadlikult lugedes ja otsides analoogiaid ju leiab, aga kokku annavad need ikkagi ainult üsna primitiivse skeemi. Abielu, millest lapsed on juba algusest peale hoopiski kõrvale jäetud? Selliseid küsimusi võib esitada teisigi. Mis ime läbi peaks lugeja jõudma äratundmisele, et oma noore seksuaalsuse vallapästmisega hädas oleva nooruki üksjagu kurbkoomiliste armusuhete lugu on ühtlasi ka mehe ja naise armusuhete lugu hästi üldistavas tähenduses?

Teist "Kojamehe naise" arvustusele hästi sobivat pealkirja märkasin otse romaani tekstis: "Ta rääkis kõigest nii, nagu see oli." Nii viisi iseloomustab peategelane oma päevikus seda, kuidas kojamehe naine oli jutustanud liputajast. Noorukest päevikupidajat hämmastab omajagu avameelsus, millega tema seksuaalfantaasiate objekt kõneleb intiimsetest seikadest, mis tema enda kogemuse järgi ärarääkimisele ei kuulu.

Analoogia T. Vindi uue romaani ja selle kujuteldava lugeja vahekorraga on ilmselt. T. Vint jutustab kõigest nii, nagu see ilmselt oli (oleks võinud olla). Kas ta nii viisi tehes aga talitab ikka õigesti? Romanis esitatud jutustuse ja kirjelduste tõepärasus on tähelepanuväärne. Kriitikas ettetulnud arutlused romantilise ratsionalisti ja ratsionaalse romantiku üle jäävad minu lugemismuljes kuidagi õhku rippuma, realism on sõna, mis nagu kõige täpsemalt "Kojamehe naise" elukujutuse laadi tabab. Vindi realismi tähelepanudavat kanguskraadi näitavad muuseas need paigad, kus tegelikkus ja kujutluse-tegelikkus lugeja jaoks segamini lähevad. Kujutluspilt ehk hallutsinatsioon ei ole vähem tõepärane kui see, mis kujutlematagi olemas.

Kas see nüüd ikka on kriteerium, mida nii suure esteetilise segaduse ajal nagu praegu tähele panna tasub? Küllap vist on, või isegi päris kindlasti on, kui kirjaniku väga oluliseks võtmesõnaks on avameelsus ning seejuures veel elukujutuse täpsust silmas pidav avameelsus. Tundub küll, et siin päästab üksnes realism, objektiivsuse kilbiletõstmine. T. Vint on sellega toime tulnud.

Arvustus on raamatu ja selle autori vastu paiguti küllalt terav olnud, ka selles suunas, nagu ei oleks kirjanik endale võetud avameelsuse-ülesandega toime tulnud. Tundub, et need nurisemised ei jõua konkreetse teoseni, vaid takerduvad teose aine üle arutlemisse. T. Vint avalikustab ühe väga konkreetse elulise olukorra raamidest seda, mille avalikustamisega terve turumajanduslik maailm juba pikemat aega palehigis ametis on. Seksuaalsus päevavalgele! Kirjaniku ülesannet niisugune üldine seksuaalsuse paljastamise ratsarünnak kuidagi lihtsamaks ei tee. Kui eesti kirjandusest näide tuua, siis tundub, et Karl Rumoril oli samasuunalise avameelsuse viljelemisel kergem. Üteldi mis üteldi, nimetati naturalismi või muud selletaolist, aga maailmakirjanduse suurnimedega võrdlemiseni *à la* "mis nüüd sina tema kõrval!" ei mindud.

T. Vint ilmselt teab, mida teeb. Ta laad ei tarvitse meeldida, aga see on

omal viisil perfektne. Huvitava paralleeli pakub Kati Murutari proosa, mida samuti ei saa süüdistada avameelsuse puudumises. Murutari avameelsed rägused mõjuvad kohati tehtuna ja otsituna. Murutar nagu epateeriks ja naudiks seda ise. Kui eeldame Murutarilt ilukirjanduslikku teksti, siis see ei ole see, on midagi muud. Lugeja, kes on orienteeritud ilukirjandusele, satub piinlikku olukorda, osutub juuresolijaks seal, kus olla ei sobi.

T. Vindi puhul on iseloomulik ja tulemuse jaoks väga oluline, et ta läbi terve teksti säilitab loomulikkuse, aine ei jagune "madalateks" ja "kõrgeteks" tükki-deks, aineks on elu ise, üks selle rakurs, ning see elu ja elamine on tervik. Teatavat liialdust kartmata võib ütelda, et kirjanik nagu kaoks selles raamatus ülepea silmapiirilt. Ta ei anna midagi mõista, ei ütle lugejale, kuidas oleks õige suhtuda. See ei ole lihtsalt ümberkehastumine peategelasse, vaid midagi enam. Peategelane on paljudes asjades nõutu, ta ei ole tegelikkusest üle, vaid jääb sageli sellele alla. Kirjanik ei ole kõrgemal ega madalamal, ta lihtsalt vaatab ja näeb ning see on targalt valitud vaatepunkt.

Muidugi võiks "Kojamehe naisele", kui soovitakse, ette heita tõlgitsuse puudumist või nappust, liiga ranget objektiivsust, kirjeldavust. Niisugune tendents on olemas — aga mis sellest? Vaatluste avameelsus muutub väärtuseks suurel määral just selle objektiivsuse kaudu ning kaastoimel. Oluline on, et sellesse objektiivsusse mahub rohkesti psühholoogilist. Inimese siseelu kujutamine on ammu olnud T. Vindi proosa tugevaid külgi, nii ka siin. Millestki ei selgu, et kirjanik ise peaks oma romaani ainet "madalaks". Nooruki suhe endast tublisti vanema ja kogenuma naiselega võib lugeja küll muigama panna, aga kirjanik ei muiga kaasa. Suhe ei arene pelgas seksuaalsuses, selles on omal kohal mehe ja naise normaalsele intiimsuhtlemisele iseloomuli-

kud psühholoogilised nüansid (helluseltunne, tänulikkus jne).

Kui kirjanik on hoidunud oma ainet ja tegelasi madaldamast, mispärast (missuguse õigusega) peaksime seda siis tegema lugejatena?

Inimese elu kaua aega tabuliseks peetud intiimsuse täpne ja avameelne kujutamine ei ole tõenäoliselt enam see magnet, millega laiema publiku tähelepanu köita. Inimese ja inimsuhete intiimsusega tegeldakse turumajanduslikus kõikumüügiks-ühiskonnas juba pikemat aega niisuguse hasardiga, et tekib tahtmine küsida, kas seda intiimsust ülepea enam ongi, kas see on inimese jaoks enam võimalik.

Avameelse kirjanduse loomise soov viib kirjaniku niisuguses olukorras silmitsi üha uute ohtudega. Kuidas näiteks ikkagi hoida selget joont kunstilise ja äriproosa vahel? T. Vint on selle probleemi seekord päris kordaläinult lahendanud.

Kirjanikupoolne avameelsus eeldab muidugi lugejapoolset tolerantsust, segavate eelhoiakute puudumist, miks mitte ka midagi niisugust, mida võiks rikumatuseks nimetada. Kust seda kõike piisavalt võtta? Sellest vaatekohast ei saa aru, kui üteldakse, et T. Vint alahindab lugejat. Kuidas seda mõista? Kirjanik on endale seadnud raske ja riskantse kunstilise ülesande. Osa riski on selles, et oli tavalisest raskem ette arvata lugejate hoiakuid ja valmisolekut. Mingis üsna konkreetses tähenduses esitab see raamat lugejale päris kõrgeid nõudmisi.

P. S. Kui Sartre'i jt võõrnimede korrektne edasiandmine raamatu trükkitoimetajatele nii selgesti üle jõu käib, nagu on käinud siin, kas peaks siis kirjanikele soovutama nende kasutamisest esialgu loobuda? Aga kes ütleb, millal jällegi on paras aeg lubada oma teoste tegelastel euroopaliku vaimueluga kontaktis olla?

Ülo Tonts

Jeremy Hawthorn. Grundbegriffe moderner Literaturtheorie. Ein Handbuch. Übersetzt von Waltraud Kolb. Francke Verlag, Tübingen-Basel, 1994. 384 lk. (Uni-Taschenbücher, 1756.)

Erialasönastikke ei tõlgita just iga päev ühest suurest keelest teise, sest suurrühvastel paistab algupäraste, oma kultuuri maitset tabavate teatmeteoste jaoks spetsialiste jaguvat. Teiseks ei jää erialainimeste suhteliselt kitsale ja keelepädevale ringile suletuks ka võõramaa teatmikud, mistõttu ebaseeldiv tõlkimistöe näib liigse luksusena. Kui käsiraamat kord juba ümber pannakse, siis on tal kas klassika maik man või on temas midagi nõnda värsket ja ligitõmbavat, mida kõigi eelduste kohaselt niisama lihtsalt järele teha ei õnnestu. Viimase näitena meenutagu kas või Montreali professori Bernard Dupriez' omamoodi täiusliku lahendusega reetoorikasönastikku "Gradus: Les procédés littéraires" (1984), mille ingliskeelne teisend "A Dictionary of Literary Devices" (1991) ei puudu ka meie raamatukogudest.

Nüüd siis üllatus veidi ootamatust suunast, nimelt Trondheimi ülikoolist Norras, kus moodsat inglise kirjandust loeb Jeremy Hawthorn — mees, kelle koostatud teatmik on samuti pärinud teise suurkeele esindajate tähelepanu ja ilmutatud Saksa ülikoolidele mõeldud käsiraamatusarjas. Teose ingliskeelse algupärandi "A Glossary of Contemporary Literary Theory" (London—New York—Melbourne—Auckland, 1992) avaldas Hawthorn õieti kahes variandis, millest üks on paksukaaneline ja põhjalikum, teine pehme kaane, väiksema märksõnade arvu ja lühemate artiklitega. Saksa keelne tõlge on tehtud täiuslikumast variandist, peale selle on siin koostöös tõlkijaga õgvendatud originaali ebatäpsusi. Ning mis kah päris tähtsusetu pole: jõudumööda on tõlkele detailides saksa maitset lisatud. Nii näiteks avastasin ma artiklit "Interpunktioon" lugedes, et seal, kus ingliskeelses originaalis seisab õpetlik anekdoot Ivor Richardsilt, pakub saksa tõlge hoopis Wielandi tarkussõna. Noh, umbes samamoodi, kui me leksikoni eesti tõlkes vahetaksime märkamatu mõne Derrida tsitaadi Kretzswaldilt leitud maksiimi vastu. Milline meeldiv üllatus!

Mis siis sakslasi teost tõlkima sundis? Kui sõna- ja käsiraamatute koostajaid

ütleldse pigem alalhoidlike kui avangardistide kilda arvata, siis seda esmajoones Saksa keelealal. Eriliselt arenenud süsteemsustaju on sakslasi takistanud kokku panemast leksikone, mis kajastaksid moodsa kirjandusteoreetilise mõtte eklektilist, egotsentrilist, loomissooja või isegi pidevates sünnitusvaludes karjuvat sõnavara. Sõnaraamat on sõnade süsteemne kogum, kusjuures süsteem on — pole kahtlust — midagi enam kui lihtsalt alfabeet; ent see kõigiti kaunis reegel võib rangema hoiakuga rahvas tekitada ka pärsitust kui panna ta seisma mõne moodsa teaduse pulbitseva mõistemolli ette. Mõistetarvituse isikupärastamine on üks tänase humanitaarse eneseteostuse sfääre; koolkondi on palju ja kõik nad kultiveerivad oma. Vähe sellest, ühe kooli prominendid hoiavad igaüks sageli kinni just enda leitud sõnast, nii et terminid pole mitte üksi koolkondlik, vaid ka isiklik omandus; neil on oma lihalik isa või ema ja selle antud otseku absoluutne pärisnimi, mida ei tõlgita ega mugandata isegi ülekandel teise keelde. Ot-sida selles idiosünkraasiade kokkupõrkes sõnade kattuvuse täpseid piire, määrata mõistete vahakordi, nõristada juhuslikust sõnaloomest välja paratamatu ja tuletada üldkasulikke kokkuvõtvaid definitsioone on tänamatu, ja võimalik, et isegi viljatu ülesanne. Sest ...

... on tõesti ajajärke, kus teaduse tulutoovus — Teadmise saavutamine — seotakse tema mõistelis-kontseptuaalse ühtsusega; ka eesti kirjandusteadus on olnud põhiliselt ühtsuseusku, monoteistlik. Samas tuleb leppida sellegagi, et esineb ameerikalikke kultuurisituatsioone, kus teaduse efektiivsuse näituriks saab esmajoones tema seesmiste dialoogide pinged, võistluse, erimeelsuste vaibumatus, varjatud kätš. Üksmeelele jõudmine tähendaks siin allakäiku, kompromislikust ja mõttelaiskust kõige surmavamas mõttes. Kes dialoogis osaleda, s.t eristuda tahab (aga produktiivsus sõltub eristumiste arvust), see peab leidma oma keele, kaevama oma laskepesa ühises sõja(mängu)s inimvaimu ärkvelhoidmise nimel. Muidugi, on laskepesade kaeva-

jaid (mõistemõlgutlejaid), kes iial tulistamiseni ei jõua, ning nende eemaldamine tandrilt/turult/mängust on ühe tänase sõnaraamatutegija põhilisi oskusi.

Moodne kirjandustermine sõnaraamat nõuab oma koostajalt — nagu sakslane ütleks — omajagu inglaslikku lihtsameelsust ja samavõrd norralikku (unitaarse Euroopa vastast) separatismi. Mooramees leitigi Norras talvituvate inglise isandate seast, kes andis nüüd ka saksa akadeemikuile teose, mille läbilugemine on ehk kiireim viis viia end kurssi viimase veerandsaja kirjandusteoreetilise tunglemisega. Hawthorn on oma ülesannet võtnud tõsiselt, kuid ometi piisava elegantsiga, mis on ka ainus viis seda laadi töö katuse alla saada. Raamat kasvab välja mõttest pakkuda teoreetilist literatuuri lugevale õppurile taustateadmisi väljendite kohta, mida soliidsetest sõnastikest praegu veel ja — osa mõistevara kiire kulumise tõttu — võib-olla et tulevikuski ei leia. Autori teiseks eesmärgiks oli välja tuua vanade terminite moodsad tähendusnihed. Neist eeldustest sugeneb raamatu mitu iseärasust, mida tema tarvitaja kohe märkab.

Esiteks ei tegele Hawthorn küsimusega, kas üks või teine sõna on juba väljakujunenud termin ja kas ta on just ikka kirjandusteaduslik termin. Ta lähtub lihtsalt lugeja vajadustest, sõnadest, mida kirjandusteoreetilistes arutlustes (keskmisest sagedamini) kohtab, olgu nad kui tahes metafoorsed või argipäevased. Nii näiteks on märksõnadeks feministide *wet-diaper writing* ('märjamähkmekirjandus'), Lacani *hommelette* (pr *homme* 'mees, inimene' + *omelette* 'omlett') ja pragmaatikute *viisakus*. Teiseks ei vaeva Hawthorn end eriti selliste mõistesisudega, mida ka mujalt võib leida — teda ei juhi üldhõlmavuse idee, vaid tarvidus täita lünki. Ja ammutuntud mõistete juures huvitavad teda üksnes viimased tähenduskihid. Kolmandaks — kuna soliidne erialasõnastik koondab mõisteid umbes paarikümneaastase faasinihkega — jälgib Hawthorn just seda, mis on teoorias toimunud selle nihestuse sees, s.t sõnavaara alates 1970-ndaist aastast. Viimaste aastakümnete uudiskeelendite kõrval leidub käsiraamatus sõnu sajandi esimesest poolest ja kaugemaltki, mõeldagu kas või marksismile, vene formalismile või psühhoanalüüsile; nende sissevõtt on tingitud mõistete laiatarbekaubastumisest alles sajandi teisel poolel. Muidugi esindab

Hawthorn oma hinnanguis valdavalt Lääne teadlase hoiakuid, sõltudes sealsest tõlkesituatsioonist; nõukogude kultuurialalt pärit marksistlikke või kvaasi-marksistlikke mõistekomplekse, mis Läänes jätkuvalt populaarsed, ei sõandataks Ida-Euroopas enamasti moodsaks pidada (meil on nad sageli vanameelsuse märk, ehkki vanameelsed ise hoiduvad piinliku täpsusega neid kasutamast). Kohati tundub ka, et moodsas kirjanduses ülihästi liikuv autor ei ole sama tugev ideedeajaloos ning ülehindab oma kaasaja teoreetilist loovust.

Neljandaks ei tegele Hawthorn mõiste erinevate tähendusvarjundite sünteesiga, s.t sõnaraamatuliste koondmääratluste väljamõtlemisega, vaid esitleb tarvitusviise autoriti, nimekaupa, järgemisi, tungimata oma — mõnikord ka hapralt ironilise — seisukohaga üleliia peale. Nõnda siis võib mõistel X olla oma Eco-tarvitus, Genette'i-tarvitus, Derrida-tarvitus, Bah-tini-tarvitus jne, ning ehkki Hawthorn ei lüki neid passiivselt üksteise otsa, vaid seostleb nende kallal vägagi haruldase asjatundmisega, annab tooni antoloogilise esitluse motiivi, mida võimendavad ka sagedased tsitaadid võtmetekstidest. Seesama põhimõte — lahata mõistet erinevatest autoritarvitudest (tarvitus nimelise prioriteedist) lähtuvalt — on mingis mõttes möödapääsmatu kõigile mitteautoritaarsetele värskema sõnavaraga mettlejale, meenutatagu teiste seas näiteks A.-J. Greimase ja J. Courtés' semiootika seletussõnastikku ("*Sémiotique: dictionnaire raisonné de la théorie du langage*", 1979) või juba ülalmainitud B. Dupriez' leksikoni. Hawthorni käsitus on veelgi vabam, ühtlasi mõnusam ja lugemikulisem, võib arvata, et head pedagoogilist efekti ja avarat auditooriumi tagav.

Kui ma kokkuliitmisel vigu ei teinud, siis on Hawthorni raamatus pisut üle 300 sõnaartikli, lisaks sellele veel ohtralt irdmärksõnu, mille taga viitab nool mõnele teise nimega loole. Ühes varasemas, hoopis erineva kirjandusleksikoni arvustuses (KK 1995, nr 8, lk 573) olen ma pikimate artiklite loetelu pidanud kõnekaks; Hawthorni juures ütleb see suhteliselt vähe. Hea küll, olgu rea ülemine ots nüüdki ära toodud: modernism/postmodernism (8 lk), *new criticism*, ideoloogia, hermeneutika, kõneaktide teooria, märk, marksistlik kirjandusteooria ja -kriitika, semiootika, diskurss jne. Kuid Hawthorni raamatu palet, tema vaimu ja väärtust ei määra

mitte pikemad ülevaateartiklid, vaid arvukad terased seletused väikeste sõnade kohta, mis kokku moodustavad moodsa tekstiteaduse verbaalse vundamenti.

Nende jaoks, kes tahavad mõistetega tutvuda valdkondade kaupa, on sõnastiku ees antud vastavate sõnarühmade koosseis. Valdkondade register näitab ühtlasi seda, millistest allikatest ammutab uuem kirjandusteooria Hawthorni järgi oma rammu. Need allikad on: antropoloogia ja kultuuriuuringud, Bahtini-ring, dekonstruktivism, diskursianalüüs, narratoloogia, feminism, lingvistika, marksism, leviuuringud, *new criticism* (uuskriitika), *new historicism* (uushistorism), fenomenoloogia, pragmaatika, Praha-koolkond, psühholoogia ja psühhoanalüüs, *reader-response criticism* (lugemismudelid ja retseptiooniesthetika), vene formalism, semiootika ja informatsiooniteooria, strukturalism ja poststrukturalism, stilistika. Mahukaim mõistepagas on narratoloogia, teises kolonnis sammuvad enam-vähem võrdselt dekonstruktivism, feminism, marksism ja psühholoogia; suurim erinevus idaeuroopalikust modernsuse-arusaamast on siin kahtlemata marksismi esirinnaposisioon, mis ei tulene Hawthorni isiklikest harrastustest, vaid praeguse Lääne (eriti prantsuse ja inglise) humanitaaria dispositsioonidest üldiselt. Ei kujuta hästi ette, et üks nüüdses Eestis koostatud moodsa kirjandusteooria leksikon sisaldaks artiklit "Baas ja pealisehitus" või viit lehekülge läbinisti marksistlikku juttu teemal "Ideoloogia". Viitamissageduselt on Marx teatmik (Bahtini, Barthes'i ja Derrida järel) Culleri, Foucault', Freudi, Genette'i, Jakobsoni, Lacani, Saussure'iga üht masti mees. Muidugi ei käi jutt enamasti, nagu Hawthorn rõhub, mitte nõukogude kultuuri vahikoerte Marxist ja marksismist, vaid ühest teisest, kompromissitumast(!) õpetusest.

Tõlketeatmiku juures on alati arendav jälgida mõistete ülekanndmist ühest keelest teise. Oma eessõnas saksa tõlkele annab Hawthorn ise üldisemalt aluselt ette väga tugeva liberaal-internatsionalistliku põhitooni, selle juhhib lingvistilise rööpasse viinlannast tõlkija juba oma eelmärkuse avalausega: "Paljud tõlkelaendid järgivad keelekasutuse teatava internatsionaliseerimise huve" (lk XI). Internatsionaliseerimine märgib käesoleval juhul seda, et kus vähegi võimalik, seal jäetakse igapäevasele tema "oma" alles, s. t, et mõistet ei tõlgita või tõlgitakse vä-

ga aluskeelelähedasel (nt *literary criticism* ei tõlgita mitte kui *Literaturwissenschaft*, vaid kui *Literaturkritik*, mis on inglise vastest märksa kitsam "kriitika"). Nagu juba eespool öeldud — mõistet käsitatakse tegelikult kui konkreetse autori antud pärisnime, tunnustades terminoloogilist individualismi (Jaani ei tõlgita Ivaniks või Johniks). Tõlkija ise põhjendab tõlkimatust harjumuse, originaali suurema lõovuse või pregnantsusega, mis ei selgita, miks jäävad saksastamata näiteks *langue/parole*, *new criticism*, *new historicism*, *cultural materialism*, *archetypal criticism*, *media studies*, *double-bind*, *méconnaissance*, *quest narrative*, *self-consuming artifact*, *consciousness raising* ja kümned teised väljendid? Või miks peab tingimata kirjutama *Code* ja mitte *Kode*? Kas ajendiks on suurem *Ausagekraft* või *Prägnanz*? Saksa keel peaks ju painduma isegi selliste lausmetafooride vormi nagu *wet-diaper writing* ('märgamähkmekirjandus') ja *bodice-ripper novels* ('pihikurebijaromaanid'). Küllap mängib siin ajastuomase individualismi kõrval pigem kaasa teadusele alati hingelähedane eufemistlikkus, salakeeletarve — vajadus isoleerida end hajuvast igapäevaprugist. Teadus on ühtpidi ikka rituaalsete toimingute maa, rituaalselt võõrandatud keel. Ja erilisel rituaalide rohke on selle keele vastpühitsetud kiht.

Saksakeelsem püsib mõistetarvitus neis piirkonnas, kus saksa teoorial on sügavamad juured, näiteks narratoloogias (tüve *narra-* ei lähe siin üldse vaja, sest on olemas *erzähl-*), psühhoanalüüsis, marksismis jne. Meie levikanalite lemmikust diskursusest kõneldakse raamatus lihtsalt kui diskursist (kommentaari: "tõeline viimaste aastakümnete moesõna") ning nõnda see oleks vist maakeeleski kohasem. Eesti mees J. Lotman on korra mainimist leidnud; R. Scholesi najal pannakse ta paika koos M. Riffaterre'iga (lihtsustamist küll mööndes) kui formalistliku kirjandussemiootika esindaja — muuseas, vastandina kultuurisemiootikuile. Väite aluseks on Lotmani "Luuleteksti analüüs", aga alus on ilmsesti napp.

Kohatisest kiirustamisest hoolimata on Hawthorn oma suurepärase lugemuse põhjal kirjutanud kokku teose, mida nii paganama sageli vaja läheb. Eklektiline, ootamatu, huvitav, tooruse ja värskuse vahel kõikuv — nagu see maailm isegi, mida ta seletab.

Jaan Undusk

Stiil on inimene, inimene on saar — kummale lüüakse hinge kella...

Ivar Grünthalit mälestades

Ivar Grünthal (8. VI 1924—14. II 1996).

Tunamullu märtsilobjakasel Gotlandil, ülalpool Visby müüre, sääl Balti kirjanduse pesas, tulid säärased mõtted pähe. Kirdetorm peksis merd süüdvesti, otse Göteborgi suunda, kuid ma teadsin, tuttav telefon Dr Lindsgatanil jääb tummaks. Poeet ning arst, kunstisõber ja kaunishing Ivar Grünthal oli koos proua Virvega tõmbunud varjulisemasse ankrupaika. Paratamatuse neeme taha, kust ärateeline hiivab purjed.

Tahes-tahmata tõusis meelde John Donne'i võrdluspilt, kuis iga lahkuja uhtvat Euroopa mandrit servast aiva vähemaks. Et ükski inimene polevat saar, pigem kamalutäis kontinenti... ja hinge kella lüüakse alati ka sulle! Ivar Grünthal kasutas kah toda mõttehaaki, sidumaks sajandi mõlema ilmasõja kahte "kadunud põlvkonda". Kuhu ise sattus, hämmastav küll, juba enne sündi. Kui vanaisa kirjutas alla Tartu rahulepingule. Kuu aega hiljem Jaan Poska suri, 54-aastaselt, süda vedas alt. Nelja aasta pärast sündis Tema, Ivar, üpris tarmuka seltskonnate-

gelase Veera Poska-Grünthali ainus poeg. Andekas, hellitatud, ehtne nipsninaga treffnerlane. Järelarbuja kuklahoiakuga, isegi kui poleks elus ainsatki sonetti riiminud. Rivirittagi astus omal valikul, *Karjalan kannakselle*, Jätkusõtta. Tuleringi sulgudes tuli "Svea maa, hea maa...". Kohe ülikooli kannul võttis vastu jaoskonnaarsti koha siia Gotlandile, Visbyssse, Oja- või Ojumaale (Saagpakk!), kus praegugi Teda mäletatakse. Aga too saar siin on ju paiguti äravahetamiseni sarnane kivi-kadakase Muhuga. Isa Timotheuse kodupaik — lapsepõlvesuvede soe.

Sääl Visby kirjanduspesas varjas raamatukuhu mu tööalual poolt ärkliakent, samal kõrgusel toomkiriku topelttorniga. Järgmisel aastal paneb Eesti president paadipõgenike tänumälestustahvli alla kirikuseinale. Praegu aga leidsin raamatukuhjast "Marie Underi eluraamatust" joonistuse rannaäärsest kanarbikunõmmelt. Kiindunud Paaž, Adson ise, on pehme söepliiatsiga jäädvustanud tohtri "ametihaarberi". Olid Printsessiga need, kes tõelist saarepuhkust nautisid. Alles kuldse sügise klassikalises keskeas. Omapäi, koduhoidjatena. Kuni Ivar ja Virve-noorik, ilmselt lasteta veel, uurisid kaugemat maailma. Ehk Šotis? Hiljem käidi sääl perega suviti lausa korrapäraselt; jõulu või lihavõtte ajal Norra suusanõlvadel. Mulgi, va voostriivõitu kirjavastajal, jagub mägiapäikesest kissitamapanevaid postkaarte. Paarikümne aasta kestel saabus Göteborgist pikki südamlikke läkitusi, nii reisi- kui kunstimuljeid. Ent ka ühiskondlikest arutlustest tiineid. Sekka veel ilmutata järgmise Mana tömmiseid, mis enamasti vist ka kroonusõelast läbi tulid.

Hellar Grabbile Mana tegemise üle andnud, muutus Asutaja-Isa üha rohkem Sillaehitajaks. Olgu või ennastsalgavalt ühte suunda, siiapoole vastuvoolu, omadegi poolt viltu vaadatud. Ent ka usina kriitikarüütli sametkeebi alt ei rapsinud Ta

rapiiriga sotsrealismi sula rosoljet niisama vahustamislustiks või parastamiseks. Pagulaskibestuse mõrusid pille vältides püüdis nüüd ka Kodu-Eesti asju, kopitanud olusid ja dogmaatilisi molutajaidki... peenetundeliselt mõista! Tohtri kombel, vaat et liigagi tolerantselt torkides, võttis Ta läbi umbes veerandsada sulevendalsalmiöde. Saarlastest Smuulist & Vaarandist linlaste Kaugveri ja Kuusbergini. Kooli- ja rindevendi Kaalepit ja Jürissaart unustamata. Ohmust Onu Thaliski möödumata. Juba me ühiste armude lõivuks, vanalt healt romantiliselt Inglismaalt...

Tagantjärel nukral muigel meenub, kuis Ivar, igal võimalikul juhul Soome lennates või poolteist päeva rooliski — ikka mingile eesti kultuuriiritusele —, noid samu "läbivõetud" kolleege sääl juba patientidena kohtles. Vahel üsna näis, et katvaseb kõigi jaoks apteegist soetada läänepoolkera parima ravimi. Koguni teades, mille vastu see mõjuma peaks. Ometi olid nood seltsimehed-kolleegeid ju ENSV-ski eeliskiht, mida eales ninale ei hõõrutud. Nõnda korjus Tal tänuvõlglasi, sõna otse ses mõttes ja moraalselt, Maarjamaale hulgi. Paljudest küllakutumistest viisakalt põigeldes pidas ise tähtsaimaks põhjuseks nn Oslo valitsusse kuulumist. Ehkki vist mitte sõjaministrina! Teine noorem haritlane, kah Gotlandilt, hr Hain Rebas, tuli, näe, sellegagi toime... Pere ringis hoiti vaikselt ka teist tööka, et koolitüdrukuna pääses Virve-proua üle noatera Tartu Näituseväljakult. 1941. aasta veretasuvel, marksistist onu Maxi pärast. Eestlastel näib enamasti halbu sugulasi piisavat headest lastest enam. Proua Virvelt

jääb aga kolm tütart ning "väike" Ivar, papast pikem. Lapselapsi, lootustandvalt lisandumas: keni ja kräsüpäiseid.

Järelarbuja kuklahoiakuga dr Grünthali lahkumisega langes kokku luulevalimiku "Neitsirike" kojutulek. Ise jõudis Ta käia siin põgusalt vaid ühel kirjanduskonverentsil. Esialgu paistab, et "Neitsirikke" lüürika jäi veini reklaamival & tabloidsel kriitikal "paika panemata" — kas "in" või "out". Lihtsalt, et reipal tohtril just koiduhakul ja riimivaevata sündis kummalist kiimalusest puhast erotikat, see näib ärritavat tänaseid *Feinschmecker*'eid?! Äkki kadestadeski aega, mil ka õilis dilettant võis loota elu jooksul omaenda isikusse tõusmist. Et olla stiil... nii nagu suverõome tulvil saar on uskumatult lahke võorustaja nägu. Mitte stiliseeritud piirikild, üks miljones digitaal-mosaigi küljest, surfimas Interneti aknavahus. Seine'i-äärselt kupleelt või iiri rahvaviisilt ümbertümpsitud rütmis...

Iga leinakuulutus pagulaslehes, olgu Kangro, Mikiver, Ole, Saagpakk või nüüd Tema, Ivar Grünthal, pangu meid nägema kõiki muidki lahkujaid kui saari. Patt öelda, John Donne, et jälle uhuti ära peotäis Euroopat. Pigem kujutlegem vastupidi. Just toda kadunud Euroopat määrgistades jätsid nad endast sinna Loksa Nõmme, Tartu Wernerihohvikut ja Peetri kiriku kelli, reheahju, loopäälseid ja puisniite, Kivisilda ning nägu koduaknalt... Ei midagi inimesest kui stiilist, ei midagi inimesest kui saarest ei lähe nii kergesti kaduma. Ja tihti me ei teagi, kummale lüüakse "kerkokella"...?

Uno Laht

Kui poleks Paul Kuusbergi. Kaksikümmend aastat hiljem

Paul Kuusberg 80

Kaks aastakümnet tagasi, 1976. aastal ilmus Paul Kuusbergi romaan "Vihmapiisad". Selles teoses on kõnekas seik. Üks noormees küsib revolutsiooniveteranilt, vanalt riigipöörajalt, teose peategelaselt Andreas Jallakult, kas ta t õ e s t i kujutas oma nooruses sotsialismi niisugusena, nagu see tegelikult välja näeb. Andreas Jallak jääb vastuse võlgu. Varsiti pärast seda tabab teda infarkt, eesti keeles südamerabandus.

Vaevalt on tarvis romaani taas kord ümber jutustada, ära seletada. Vaielda-

matu on romaani prognostiline hoiak. Jallakut tabas parandamatu haigus kümme aastat enne reaalse ellik arenenud sotsialismi varingut.

Kes küll sõandab kahelda, et kirjandus pole kaugeltki iluasi? Paul Kuusbergi romaanid ja novellid oma avameelsuses pole iluasjad üldsegi. Väga kutsus seesama äsja põgusalt meenutatud seik "Vihmapiiskadest" küsima iseseisvuse alustaladelt: kas te t õ e s t i kujutasite taas iseseisvunud Eestit niisugusena, nagu see meil praegu on? Kindlasti jäävad küsita-

vad vastuse võlgu. Kes on agar ja edukas, see kavaldab ja keerutab (loetagu vaid meie ajalehti!). Kellel on veel raas eneseväärikust, see vaikib.

Ärgu arvatagu, et valupunktide sarnasus 1976 ja 1996 peaks tähistama taasiseseisvumise kollapsit. Vähemalt Kuusbergi looming räägib ju vastupidist.

Kes oli Paul Kuusberg kirjanikuna, inimesena, kirjanduselu juhtkujuna? Rõhutamist väärrib just minevikuline *oli*, sest olevik toitub minevikust ega suudaks teha tulevikku, kui olnud poleks.

"Enn Kalmu kahest minast" (1961) alates, oma romaanidega "Andres Lapeteuse juhtum" (1963) ja "Südasuvel" (1966) on Paul Kuusberg end kirjanikuna eesti kirjandusse kirjutanud raskete ja haprate vaieldavuste käsitlejana. Need inimelu ja elusaatuste keerdkäigud on kirja pandud kirjutamisaja dekoorides. Enn Kalmu teine mina pidi esimesest minast jagu saama ja lahti ütleva. Andres Lapeteuse autoavarii sündis 1956. aastast alguse saanud kindla korra ja tugeva deržaava šokist. Olev Sookasel tuli tõdeda, et tapsid nii punased kui ka valged.

Muidugi kõigutas Kuusberg käibetõdesid ja dogmasid. Muidugi ei ole Kuusberg rahvuslane ega vabadusvõitleja nagu Arved Viirlaid või Heino Susi. Muidugi on Kuusberg eesti nõukogude kirjanik (mis ei peaks üldsegi olema häbiasi ja taunimisväärne kui vähegi aus ja konjunktuurist vaba olla). Vahemärkusena: kes Kuusbergi ta teoste ilmunisaegadel ei lugenud-hinnanud, see ei hinda ka praegu; kes siis luges, mäletab mõndagi (ja mitte ainult temast).

Üks üllatav vastukäivus on Kuusbergi teostes küll ja kindlasti olemas. Loomult publitsist, ei ole Kuusberg juba ootuspäraselt eriti sügav ja meelde jääv inimesekujutaja, ning selle pärast on arvustajad teda ka alalõpmata nahutanud (loetagu Nigol Andreseni lühimonograafiat, Maie Kalda, Ülo Tontsu ja kelle veel muidu asjatundlikke käsitlusi). Jaan Kross ja Juhan Peegel on Kuusbergist inimesekujutajaina sügavamad. Kuusberg on ehk olemuseldasa publitsist nagu Lennart Meri,

läbinisti probleemikeskne nagu Arvo Valton. Ja ometigi vastab Kuusbergi kirjutatu kogu meie kodumaise kuuekümnendate-seitsmekümnendate kirjanduse mõtlevale — inimene *contra* süsteem, aegunud käibetõed ja dogmad. Kuusberg on üle aegade elav kirjanik nagu lõviosa kodumaisest sulaaegsest ja sulajärgsest kirjandusest. Kes selles kahtleb, see võtku ette kirjad läbi katsuda.

Kirjanduse, kirjaniku loomingu katsekiiks on ikka olnud negatsioon. Meenuatagu vaid hinnanguid, mis on osaks saanud Shakespeare'ile, Goethele, Balzacile. Eitused pole midagi alandada, maha kanda suutnud. Kui mõelda meie õbluke-sele proosaloomingule, siis negatsioonist on tänini pääsenud ju paljud, nimetatagu (mööndustega) kas või Jaan Krossi ja Karl Ristikivi. Mis puutub Kuusbergi, siis tema loomingu negatsioon, mõnesugune tõrjutus, nagu see praegu on adutav, tuli totaalselt, mitte konkreetselt (ja loomingust lähtuvalt). Kuusberg pole muidugi erand. Praegusaja mentaliteet üritab maha kanda Juhan Smuuli ja koguni Eduard Vildet.

Kui natukenegi püüda asjas selgusele jõuda, siis tahaksin küll arvata, et niisugune paratamatu negatsioon (kui just mitte lausmahakandmine, siis vähemalt taandamine, tausta arvamine) ehk polegi paha. Varem-hiljem pöördub eituse eituse enda vastu.

Kutsuda praegu Kuusbergi õhinaga lugema oleks pisut sündsusetu. Niisugune kutsung kõlaks õõnsalt, paremal juhul võetaks seda viisakuskummardusena kirjaniku tähtpäeval. Kes aga Kuusbergi on lugenud, see ei pääse kiusatusest arvata-oletada, et renessanss on täiesti tõenäoline. Kirjandus, mis on eneseväärikas ja inimese kaitsja, ei jää eales üksnes oma aega. Kuusberg oma kuivavõitu teostega pole kindlasti erand.

Kuusberg kui inimene ja kirjanike hea hoidja on omaette peatükk, jäägu see edasistele kirjutajatele. Aga mis paistaks eesti proosa praegusaeg välja, kui poleks Paul Kuusbergi? Kindlasti kõvasti vaesem, kui ta meil on.

Pärt Lias

Eduard Grosschmidt-Suursepa eluteest ja -tööst

Sada aastat tagasi, 27. aprillil (vkj 15. IV) 1896 sündis Rõngu kihelkonna Raigaste koolmeistril ja kirjamehel Otto Grossschmidtil poeg Eduard, kes 1938. aastal eestindas oma nime Suursepaks. Äsja ilmus kaupluselettidele tema memuaariraamatu "Pealuu märgi all" uus-trükk, kuid autor ise on üpris unustatud. Mainitud raamatu väljaandja Matsi kirjastus on teose reklaamis (Postimees-Extra 10. II 1996) arvanud, et pärast 1946. aastat pole Eduard Suursepa saatuse kohta üldse andmeid. Sõnumileht on paremini informeeritud ning üles otsinud kirjamehe tütre Malle Suursepp-Jäägeri ja teatab viimasele kaitseministri tänukirja üleandmisest (Sõnumileht 27. II 1996). Minimaalsed andmed Eduard Suursepa elutee lõpu kohta leiduvad ka "Eesti kirjarahva leksikonis". Võin ka isiklike mälestuste toel kinnitada, et E. Suursepp ei hukkunud sovetlikus vangistuses: olen temalt üles kirjutanud kirjandusloolisi mälestusi 1969. ja 1972. aasta suvel. Peale muu jutustas ta mõndagi August Gailitist ja Richard Rohust, samuti oma isast ning üldse nn Rõngu Parnassist. Suursepp tegeles sellal ja hiljemgi oma mälestuste kirjapanekuga. Tema käsikirjalise pärandi viis Kaljula Kirt Elva koduloomuuseumi, mis kannab nüüd Tartu-maa Muuseumi nime.

Eduard Suursepa elutee on olnud heitlike käänakutega, kuid teda võib isegi õnneseeneks pidada. Peale kodus antud õpetuse sai ta hariduse Tartu linnakoolis ja H. Treffneri gümnaasiumis, kuid küpsustunnistus jäi siiski saavutamata. Esimese maailmasõja hakul 1914. aastal astus ta vabatahtlikult tsaariväkke, ning saanud lahingutes kolm korda haavata, siirdus ohvitseriks õppima. 1916. aastal lõpetas ta Oranienbaumi sõjakooli ning võis rindele naasta lipniku õlakutega. Riia langemise puhul 1917. aastal sai ta neljandat korda haavata, sedapuhku rängalt — šrapnell paiskas ta õhku — ning rohkesti verd kaotanuna langes ta Saksa vägede kätte vangi. Sõjavangist sai ta lahti 1918. aastal, kuid sattus Venemaal sunniviisil Punaarmeele. Niisiis oli E. Suursepal rohkesti sõjapäevade elamusi ning neid jutustas ta hiljem raamatutes "Suures heitluses" (1937) ja "Sõjavangis" (1936). Kuna esimene raamat avaldati Noor-Eesti Kirjastuse "Sõjakirjanduse

seerias", siis ei piirdunud Suursepp isiklike mälestuste jutustamisega, vaid lisas sinna teateid ka teiste autorite sõjakirjeldest. Kuid sellega muutis ta oma teose pigem halvemaks kui paremaks. Tolleaegne kirjanduskriitika on kompilatsioonimeetodit pidanud halvaks ning hurjutanud Suurseppa tagurliku tendentsi pärast ajaloosündmuste vahendamisel. Nii kirjutab Bernhard Linde: "Eriti viimase peatüki ekslikkus, vildakus ja Vene valgete monarhistlik tendents, mis esinevad raamatu pea igas reas, irriteerivad ja ärritavad teadlikumat eesti lugejat" (Eesti Kirjandus 1937, nr 5, lk 275).

Kuid Suursepp ei teinud avaldatud kriitikast järeldusi ning kirjutas ka oma järgmise sõjaraamatu "Valge rinne" (1938) kompilatsioonina ühekülgetest käsitlustest, mistõttu "Valge rinne" sai laita juba mitme kriitiku poolt. Peale Bernhard Linde sõnavõttu Loomingus (1938, nr 4, lk 476—479) tegi Suursepale etteheiteid ka noorsookirjanik Jüri Parijõgi: "Hoopis märgist mööda laseb autor aga oma viimase raamatuga "Valge rinne". See on algusest lõpuni ilma igasuguse kriitikata teiste mälestuste järgi koostatud" (Eesti Kirjandus 1938, nr 10, lk 470).

Kõige parema vastuvõtu leidis Suursepa esimene sõjaraamat, nüüd uuesti avaldatud "Pealuu märgi all" (1935), mis tuginis isiklikele mälestustele Kuperjanovi partisanide pataljoni. E. Suursepp oli Vabadussõjast osa võtnud algul rooduülemana, hiljem juba pataljoniülemana ning võis lahingutegevust hinnata kogenud ohvitseri pilguga. Võib loota, et "Pealuu märgi all" leiab ka praegu rohkesti lugejaid. Kuid kas avaldada uuesti ka teisi E. Suursepa sõjaraamatuid, seda peaksid otsustama pädevad sõjaajaloolased. Lugesin esmakordselt "Valget rinnet" noorukina ning siis mõjus ta samasuguse jõuga kui Albert Kivika romaan "Nimed marmortahvil", aidates kujundada seisukohata nõukogude propaganda vastu. Peale muu leidub "Valges rindes" teateid eestlastest kindrali Kappeli kohta, kes pärast admiral Koltšaki surma võttis üle taganeva valge väe juhtimise Siberi raudteel. Selle ajajärgu probleemid on uuesti meie teadvusesse toonud Mats Traat oma auhinnatud jutustuses "Võimu rist".

Pärast sõjaväest vabanemist 1920. aastal töötas E. Suursepp Tallinnas trükitöö-

lisenä. See ajajärk lõppes talle ebameeldi-
vusega, millest ta on teatanud kirjas siin-
kirjutajale 14. XII 1969: "Päevalehe" trü-
kikojas 1923 asetleitud streigi puhul,
mis lõppes edutult, vallandati mind kui
streigikomitee liiget, pandi "musta nime-
kirja", ükski trükikoda terves Eestis mind
enam tööle ei võtnud, seepärast vingerda-
singi end 1924. a. kuidagi viisi Pariisi."

Ulatuslik rännutee viis Suursepa ka
Prantsusmaale kuulunud kolooniasse
Aafrikas ning ta kirjutas seal virgalt rei-
sikirju Tallinna ajalehtedele. 1934. aastal
sai Suursepp Sangaste mõisa maadest
asunduskruundi ning rajas sinna Tammjär-
ve-nimelise talu — väike järv ja tammesa-
lu asusid tõepoolest elumaja läheduses.

1944. aastal vangistati ka Suursepp
NKVD poolt ning saadeti Karaganda vang-
ilaagrisse. Sinna oli ta mõistetud Ain Vä-
li teatel vaid kolmeks aastaks: "Ränge-
mast päästis mehe see, et ülekuulajail jäi

raamat kahe silma vahele" (Sõnumileht
27. II 1996). See oli küll erakordne veda-
mine, et sovetlikud süüdistajad ei teadnud
midagi ei "Valgest rindest" ega Kuiperja-
novi pataljonist kirjutatud raamatu koh-
ta. Pärast asumiselolekut Harkovi oblas-
tis lubati Suursepal 1949. aastal Eestisse
tagasi tulla ning ta naasis Sangastesse,
kus ei jäänud muud üle kui astuda äsja
loodud Stalinliku Tee kolhoosi liikmeks.
Kõlab kummaliselt, kuid niisugused või-
vad olla ajalookeeristes kujunenud elu-
lood. Ajaloo pöörakute tõttu jäid avalda-
mata Suursepa käsikirjad "Rinde taga" ja
"Närukaelad" (viimane jutustab vapside
liikumisest). E. Suursepa kirjanduslikust
tegevusest tuleks märkida veel L. Tolstoi
"Sõja ja rahu" II köite tõlget, mida 1941.
aastast alates on korduvalt välja antud.

Eduard Suursepp suri 19. juulil 1975
ja on maetud Sangaste kalmistule.

Oskar Kruus

Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä, 10.—15. VIII 1995

(*Algus Keeles ja Kirjanduses nr 2*)

Sektsiooniettekannetest. Keele-
sektsioonide üks põnev teema oli keel-
konna kujunemislugu, soome-ugri keelte
rühmitamine ja keeltevahelised suhted.
Sektsiooni "Keelekontaktid ja keelte tä-
napäeva seisund" raamidesse mahtus
fakte ja hüpoteese selle kohta, kuidas
keelkond ja keelerühmad on kujunenud,
ning üksikkeeltes esile tulevaid keele-
kontaktide ilminguid.

Publiku magnet oli Turu professor Ka-
levi Wiik, kes esines nii sektsioonis kui
ka Läänemere kultuuriareaali sümposio-
nidel ja seletas läänemeresoome keelte
kujunemislugu tavapäraselt lihtsalt (ühe
kommentaatori sõnul "liiga lihtsalt"), esi-
tades kontaktiteooriast lähtudes uue hü-
poteesi. Ettekande nn taustinfo jagati hu-
vilistele kodulugemiseks mahuka koopia-
vihikuna ("Itämerensuomalaisten kansojen
ja kielten syntykysymyksiä. A: Aikai-
sempia tutkimuksia. Keskenkärsäinen. Tur-
ku, elokuu 1995. 139 lk) K. Wiik eraldab
kõnealuse teema käsitluses kolm perioodi:
1) "keelepuu" hüpoteesile eelnev periood
aastani 1879 (koopavihikus trükiveana
1979), mil Budenz ja Donner töid "keele-
puu" fennougristikasse; 2) "keelepuu"

periood umbes 1970-ndate aastateni; 3)
kontaktiteooria periood.

Ettekandes tutvustas ta oma arusaama,
mille järgi uued keeled sünnivad pea-
miselt (ainult?) keelekontaktide tagajär-
jel. Veerand tunniga jõudis esineja panna
rääkima Läänemere areaali arheoloogili-
sed kaardid, mis kajastavad alates III
aastatuhandest eKr kuni I aastatuhande
lõpuni pKr pärinevaid andmeid selle ala
ning muistsete hõimude lahknemiste ja
segunemiste kohta. Varasemaid lahkne-
misi põhjustasid germaani ja balti kontak-
tid, hiljem segunesid läänemeresoome hõi-
mud peamiselt omavahel. Ajaarvamise
vahetuseks oli K. Wiigi järgi kujunenud
neli läänemeresoome hõimu: häme (H),
põhjaeesti (PE), vepsa (V) ja tšuudi (Tš).
See oli nn 1. põlvkond, kellest I aastatu-
hande kontaktide ja rännete tulemusel
kujunes kuus 2. põlvkonna hõimu: H + V
= karjala, PE + läti = liivi, PE + Tš = võru,
PE + V + H + slaavi = vadja. 3. ja 4. põlv-
kond peegeldab juba eesti ja soome keele
detailsemat liigendust. Selle teooria järgi
on kõik läänemeresoome keeled ja murded
kujunenud siinsamas kestvate kontaktide
ja korduvate segunemiste tagajärjel.

Kontaktiteooriat on juba aastaid toetanud ka Ago Künnap (Tartu). Tema selleteemaline ettekanne ("What Does a "Uralic Language" Mean?") rõhutas, et nii mõnedki uurali keelte ühisjooned, mida on peetud ühisest algkeelest pärinevaks, on seletatavad ka vastupidi: algselt erinevad keelevormid on aja jooksul võinud mitmesugustel (juhuslikelgi) põhjustel eri keeltes sarnastuda. Oma väite tõestuseks analüüsis A. Künnap eesti murrete eitusverbi minevikuvormide päritolu ja tõdes, et Kodavere murraku eitusverbi paradigma ei pruugi pärineda ürgsest uurali algkeelest, vaid võib olla kujunenud tavaliste verbide mineviku analoogial (nagu seda oletas juba J. Szinnyei). Eitav partikkel *es* laseb aga end seletada mineviku partitsiibina.

Ka Tiit-Rein Viitsot (Tartu) ei rahulda soome-ugri keelte traditsiooniline rühmitamine "keelepuu" mudeli järgi. Klassifikatsiooni korrektsuses on küll kaheldud, ent süstemaatilist keelefaktide loendit, mis neid kahtlusi veenvalt kinnitaks või ümber lükkaks, pole seni esitatud. T.-R. Viitso püüdis keelkonna keelte ja keelerühmade vahelisi seoseid kontrollida nende iseloomulike innovatsioonide näjal, mida kajastavad soome-ugri ühiste sõnatüvede sõnaalguliste ja vokaalidevaheliste konsonantide muutused. 31 innovatsiooni levila graafiline kujutus võtab küll silmad kirjuks, aga näitab süvenemisel soome-ugri keelte ja murrete üllatavaidki seoseid, mis ei toeta traditsioonilist klassifikatsiooni.

Traditsioonilist kujutelmala läänemere-soome-permi vahealgkeele perioodist on aastaid õnestanud Anu-Reet Hausenbergi (Tallinn) komi ja läänemeresoome keelte võrdlused. Tema ettekanne püüdis tõestada, et on komi ja udmurdi 3. isiku personaalpronoomeni ja verbi paradigma erinevusi, mis räägivad komi ja läänemere-soome keelte või algmurrete varajastest kontaktidest. Sellised kontaktid on aga vastuolus permi hõimude pisikese algkodu ja permi algkeele lahknemisskeemiga, millest permistika visalt kinni hoiab.

Indoeuroopa ja soome-ugri keelte kontakte vaadeldi kahes ettekandes. Jean Perrot otsis võimalust, kuidas mõõta objektiivselt keelte sarnasuse või erisuse astet. Indoeuroopa ja soome-ugri keelte võrdlused on lubanud teha vastandlikke järeldusi: ühelt poolt on neis keeltes palju hõlpsasti märgatavaid erijooni, teiselt poolt on väidetud, et indoeuroopa kestva mõju tõttu on tänapäeva soome-ugri kee-

led tüpoloogiliselt indoeuroopa keelele lähemal kui algele soome-ugri keeletüübile. J. Perrot kontrollis seda väidet, võrreldes indoeuroopa keeltega soome ja ungari partitsiibitarindeid.

Indoeuroopa keelte mõju eesti keelele käsitles Mati Hint (Tallinn). Ajakirjandusest leitud šokeerivad näited veensid, kuidas peamiselt vene ja inglise keele eeskujul levivad meil keerukad analüütilised konstruktsioonid, mis kipuvad üha rohkem asendama läänemeresoomelike flektiivseid vorme. Eestlane ei taju enam, mis on emakeelepärane ja mis võõras.

Eesti keele teemadel esinesid seksioonis veel Helgi Vihma (Tallinn, "Suomen kielen vaikutus viron kielen uudistukseen") ja Heli Laanekask (Tartu—Oulu, "Baltisaksa estofiilid ja tänapäeva eesti keel"). Eduard Vääri (Tartu) meenutas oma ettekandega "Liivinmaan liivin kielestä" rahvast, kes on kontaktide tagajärjel maakaardilt kadunud, kuigi XII—XIII sajandil oli neid rohkemgi kui Kuramaa liivlasi.

F o n e e t i k a teadus oli kaheksandal fennougristikakongressil esindatud suhteliselt tagasihoidlikult. Värskel empiirilisel andmestikul rajanes kaks seksiooniettekannet (kui mitte arvastada Kalevi Wiigi sõnavõttu Seppo Suhoneni poolt juhitud areaalingvistika sümposiumil). Ellen Niit (Tartu) esitas tulemusi, mis ta oli saanud kaheksa saaremurdelise informandi poolt lausunud 400 oma- ja võõrdiftongi ees- ja tagakomponentide kestuse mõõtmisel. Ilse Lehiste (Columbus, Ohio) ja Jaan Ross (Tallinn) näitasid, et Pertti Virtaranta kogutud ja publitseeritud ühe karjala itku esituses neutraliseeruvad lühikeste ja pikkade silpide akustilised erinevused, mis kõnes — erinevalt itkust — on vägagi relevantssed.

Matti Puntilla (Helsingi) ettekande teemaks oli Karjala eri murrete 1. silbi vokaaliainese kestus. Näidetena tõi esi- neja tüübid 1) *pyhkie ~ pyyhkie*, 2) *pastoa ~ paistoa*, 3) (*parta:*) *parran ~ paaran*, 4) *kletka ~ k'lietka*, 5) *kintie ~ kiintie* ja 6) *alto ~ ualto*. Tüüpidesse kuulub suur hulk vene päritolu sõnu. Vene pearõhuline silp on alati pikk. Karjala keelde laenatuna allub 1. silbi (pearõhulise silbi) (pikk) vokaal karjala vokalismi reeglitele.

Kongressi 156 lingvistikaalasest ettekandest võib 45 (28,8%) arvata m o r f o l o o g i a valdkonda kuuluvaks. Kaugemate sugulaskeelte konjugatsiooni ja deklinatsiooni probleemide kohta oli 28

uurimust, 3—4 sõnavõtus vaadeldi uurali keelkonda tervikuna, eesti ja ligemate sugulaskeelte vormiõpetust käsitletud ettekandeid oli vaid 14.

Lars-Gunnar Larsson (Uppsala) jälgis läänemeresoome *ma*-sufiksi kasutamisevõimalusi. See tuletusliide tuleb esile ka kaugemais sugulaskeelis. Seoses mari lausenäitega *kamaka šun yos əštma* 'ahi on tehtud savist' esitab L.-G. Larsson põhjendatult küsimuse, kas siin ei tuleks passiivi asemel rõhutada hoopis ajakategooriat. Soome näidetele tuginedes kriipsub autor alla *ma*-sufiksi kolme põhi-funktsiooni läänemeresoome keelis: 1) deverbaalsete noomenite tuletussufiks, nt *kuolema* 'surm'; 2) *ma*-tegevusnime tunnus, nt *tulematta* 'tulemata'; 3) agentpartitsiibi tunnus, nt *ostama* 'ostetud'. Seni pole võetud arvesse võimalust, et agentpartitsiip võiks olla tekkinud balti keelte mõjul. L.-G. Larssoni arvates näitavat seda ka tähenduselt lähedased väljendid, nagu soome *isän ostama auto* 'isa ostetud auto' ja leedu *tėvo perkamas automobilis*. Viimase tõlge 'the car that father buys' viitab küll nende *ma*-tarindite teatavale sarnasusele, kuid arvestamata ei tohiks jätta ka meie kaugemate sugulaskeelte ainestikku kuni samojeedi keelteni välja, kus deverbaalseil *ma*-vormidel on passiivi minevikupartitsiibina sama funktsioon kui soome agentpartitsiibil.

Ühiste areaalingvistiliste joonte otsingul on ka Ralf-Peter Ritteri (Frankfurt Maini ääres) pilk suunatud balti keeltele. Tema arvates leidub läänemeresoome *ma*-tunnusega supiinil vasteid nii leedu kui ka sorbi ja sloveeni keeles. Balti ja slaavi keelte *m*-supiini jäljed ulatuvad aga juba indoeuroopa algkeelde.

Paul Alvre (Tartu) analüüsis eri terminatiivitüüpide kujunemisetappe. Vana kirjakeele perioodil tuldi veelt suurelt osalt toime iidse illatiiviga (tüüp *kleit on poolde sääرده*) või viljeldi kaassõnalisel *emmis*-, *amma*-, ja *saadik*-konstruktsioone. Tüübi *kuni* + *metsa* (illatiiv) vahendusel on kongruentsi tulemusena jõutud tänapäeva vormini (*kuni*) *metsani*. H. Rätsepa arvates polevat aga selge, miks ei säilinud illatiivi tugev aste. Obliikvääkäändeis on muidugi võimalikud mitmesugused astmeüldistused, kuid ootuspäraste vormide tõestusjõudu on lihtsam uskuda. Nüüd võib täpsustuseks öelda, et arhailise kirderannikumurde terminatiiv ongi läbinisti tugevaastmeline (*randan(n)i jt*); kirjakeele vormis *rannani* ka-

jastub aga laialt levinud astmeüldistus.

Galina Nekrassova (Sõktõvkar) kõrvutab läänemeresoome *n*-genitiivi permi keelte *len*-, *len*-vormidega. Nende käänete semantikas on üht-teist ühist, näiteks possessiivse atribuudi puhul (vrd udm *gorodlən uramez* 'linna tänav'). Permi keeltes on teisigi *l*-käändeid, mis vormiliselt haakuvad meie väliskohakäänetega. Mordva keeltele aga on see ilming võõras.

Tette Hofstra (Groningen) ettekandes olid vaatluse all germaani päritoluga verbilaenud. Nende morfoloogilist adapteerumist vastavaisse verbitüüpidesse on suunanud ka sõnatähendus.

Rudolf Karelson jälgis postpositiivide vastavust kohakäändelõppudele (*laua peale* = *lauale*, *laua peal* = *laual*, *laua pealt* = *laualt* jne). Analüütiliste väljendite tekkes on tunda saksa keele mõju, mis lööb eriti selgelt välja varasemas keelepruugis (nii suulises kui ka kirjalikus). Johannes Aavik mõistis teatavasti seda laadi väljendid hukka. K. Leetberg pööras aga tähelepanu nende stiilierinevustele. On märgatud erinevusi ka põhja- ja lõunaestlaste keelepruugis. Lõuna-Eestis (eriti aga Kagu-Eestis) eelistatakse analüütilist ütlemissuuna, milles tohiks ilmneada vene keele kaadne mõju.

Leelo Keevallik eritles *nud*- ja *nd*-kesksõnade esinemust, pidades seejuures silmas nii diakroonilist kui ka sünkroonilist vaatenurka. Kirjakeelde fikseerus käesoleva sajandi alguspoolel *nud*-, kõnekeeles võivad aga *nud*- ja *nd*-vormid vahelduda, mis sõltub kõnesituatsioonist, keeletarvitaja sotsiaalsest tagapõhjast jm.

Kazuto Matsumura (Tokio) polnud rahul sellega, et eesti adessiiv arvatakse grammatikais kohakäänete hulka, sest tema peamiseks funktsiooniks peetakse pealispinnale osutamist. Keele ajalugu silmas pidades võis see varem nii olla, kuid tänapäeva keelepruugile pole see enam tüüpiline. Seda tõendavad ennekõike niisugused lausetüübid nagu *tal on kass*, *tal valutab hammas*, *mul on külm*, *mul ei vedanud*, *tal õnnestus põgeneda*, *ma lasin tal lahkuda* jt. Sellised juhud on oma olemuselt väga lähedased nii saksa kui ka läti keele daativile. Eesti adessiivi praegused süntaktilised funktsioonid eeldavad uut tüpoloogilist lähenemist.

Soome keele morfoloogia kohta peeti neli ettekannet. Ilkka Savijärvi (Joensuu) kirjeldas ingerisoome käändesüsteemis toimunud muutusi. Varasema 14—15 käände selgepiiriline süsteem on ha-

kanud Lääne-Ingeris eesti ja vene keele survele mõranema.

Päivi Schot-Saikku (Leiden) on gymnaasiumiklassides teinud kaks testi 600 + 160 osavõtjale, et välja selgitada ühildumise ja sõnajärje vastavust soome kirjakeele reeglistikule lause 'Autod on tänaval' varieerimisel. Viiest võimalusest (*Autot ovat kadulla. Kadulla on autoja. Autot on kadulla. Autoja on kadulla. Autoja ovat kadulla*) on viimane grammatiliselt vigane.

Jun'ichi Sakuma (Nagoya) andis ülevaate sellest, millised on soome possessiivsuffixite kasutamise erinevused mitmesugustes grammatilistes seostes (noomenid, verbid, adverbid, lauselühendid).

Anneli Kauppinen (Helsingi) tutvustas, kuidas soome keele grammatikais on eri aegadel käsitletud terminite *konditionaal* ja *konjunktiiv* all *isi*-vorme. Mõned uurijad (Mathialdi, Wiik) on praegu arvamusel, et tingiva kõneviisi olemust ei kannal lauses mitte sõnaosa *-isi-*, vaid konjunktsioon *jos* 'juhul kui'. Selle seisukohaga näib ka autor ühinevat. Diakroonia aspektist jääb *isi*-tunnuse esialgne tähendus siiski ähmaseks.

Pecka Zaikov (Petroskoi) käsitles karjala murrete imperatiivivorme. Arvesse tulevad neli põhivarianti, mida määravad järgmised asjaolud: 1) verb on ühe- või kahetüveline (*kaččo-kkua* 'vaadake' — *tulkua* 'tulge'); 2) verb on ühe- või mitmesilbiline (*tuo-gua* 'tooge' — *luge-kkua* 'lugege'); 3) verb on ees- või tagavokaalne (*kāri-kkā* 'kääri' — *ruoki-kkā* — 'toitke'); 4) tüve lõppkonsonant on helitu või heliline (*juos-kah* 'joosku' — *pan-gah* 'pangu').

Tiina Hallingu (Tartu) ettekanne oli liivi keele väliskohakäänete kohta, mille kasutamine on tänapäeval väga harv. Põhilised esinemisalad on kohanimed, adverbid, partiklid ja kinnistunud fraseoloogismid. Viljeldakse väliskohakäändelisi postpositsioone, nt *rökkändöp kanstör päldö* 'räägib kantslist', *mie'r päl* 'merel'.

Huvitaval kombel esitasid kõige laiahaardelisemaid ettekandeid morfoloogiast ungarlased. Károly Rédei (Viin) rekonstrueeris oma sõnavõtu uurali konjugatsiooni kujunemist, kusjuures lähtekohaks võttis ta eeluurali isoleeriva keeletüübi. Eeluurali verbidel polnud veel kõneviiside ja aegade tunnuseid, puudusid pöördelõpud, ajasuhteid väljendati semantiliselt. Parema termini puudumisel nimetab K. Rédei tollast neutraalset laia tähendusega aega aoristik. Noomeneis

figureeris aga uurali perioodilgi veel *numerus absolutus*. Eeluurali aoristivormid nägid verbist 'minema' välja järgmiselt: **me mene!* **mene me* 'ma lähen; ma lähe-me'; **te mene!* **mene te* 'sa lähed; te lähete'; **[se] mene!* **mene [se]* 'ta läheb; nad lähevad'. Sõna *se* 'tema; nemad' paigal võis seista ka mingi noomen. Sõna (tüvi) *mene* figureeris kui *verbum finitum*.

Eeluurali keelejärk tundis ka nominaalseid predikaate, mis on näiteks komi keeles veel kasutusel: *me mort* 'mina (olen) inimene', *te mort* 'sina (oled) inimene', *sije mort* 'tema (on) inimene' jne.

Kui aoristivormide **me mene!* **mene me* kõrvale tekkis kesksõnaline predikaat **me menejä!* **menejä me*, hargnes tähendus selliselt, et esimene neist märkis ühekordset, teine aga kestvat tegevust, **ja-!* **jä*-partitsiibist kasvas alles soome-ugri algkeeles välja *i*-imperfekt. **pa-!* **pä*-partitsiibilgi on olnud kalduvus saada pöördevormiks, nagu näitab läänemeresoome keelte oleviku 3. pööre (**antapa* > **antava* > **antaa* 'annab').

János Gulya (Göttingen) polnud rahul sellega, et objektikonjugatsiooni käsitletakse pelgalt morfoloogilise ilminguna, märkamata selle grammatilise kategooria süntaktilist olemust. Täpne formuleering eeldab ka selliste mõistete nagu *transiiviteet* ja *determineeritus* silmaspidamist. J. Gulya arvates pole õige viia mordva keelte objektikonjugatsiooni ühise nimetaja alla ungari või samojeedi keelte omaga, need on täielikult eri asjad.

István Bátori (Koblenz) arutlusobjektiks olid soome-ugri keelte rikkaliku verbivormistiku paradigmat. Keeleuurija taipab üldiselt instinktiivselt, mida ta paradigma all mõistab. Et saada verbivormide täis- ja vaegparadigmadest korralik ülevaade, tuleb tugineda arvuti abile. See võimaldab tuua kiiresti uurija kasutusse ka paralleelvormid.

Väga arvukalt oli ettekandeid *leksikoloogia* alalt. Paralleelselt töötas koguni kaks leksikoloogia ja onomastika sektsiooni. Siinkohal lühidalt ainult mõnest eesti keelt või lähemaid sugulaskeeli käsitletud ettekandest.

Üldteoreetilisel oli huvipakkuv Ulla-Maija Kuloneni (Helsingi) käsitlus sõnade etümoloogia, häälikuloo ja päritolu vahekorra. Eeskätt soome sõnavara etümologiseerimise mõningaid printsiipe valgustas Sirkka-Liisa Hahmo (Groningen). Pauli Saukkonen (Helsingi) omakorda käsitles "Nykysoomen sanakirja" baasil sta-

tistiliselt soome keele tuletusliidete tüpoloogiat ja üksikute afiksrite produktiivsust. Põhjalik oli Henn Saari (Tallinn) morfeemikäsitlus, milles ta analüüsis, milline on eri tüüpi morfeemide osa eesti keele sõnamoodustuses. Üldisemat laadi ettekanne test märgitagu veel Eino Koponeni ja Riho Grünthali (mõlemad Helsingi) esinemisi: esimene neist vaatles läänemeresoome-mordva ühissõnavara läänemeresoome keelte, teine mordva keele seisukohast.

Kitsamal keeleainestikul põhinevatest esinemistest oli hästi meeolukas Ulla Jäppinen (Jyväskylä) oma, milles oli vaatluse all soome sinivalgete värvide, s.o Soome lipuvärvide sinise ja valge üldine semantika. Samamoodi huvitavalt ja ülevaatlikku pilti loovalt kõneles Sirje Mäearu (Tallinn), kelle ettekanne oli leksikoloogia ja onomastika piirimailt — eesnimi liitumi osana (nt *lepatriinu, asi ants*). Inga Suoniemi-Taipale (Jyväskylä) andis võrdlemisi üksikasjaliku ülevaate kehaosade nimetustest lähtuvast läänemeresoome sõnavarast, peatudes eriti vastavatel partiklidel (soome *jalkaisin* 'jalgsi', *päälletyksin* 'pealekuti', eesti *käsil, otsakuti* jne).

Eesti lingvistidel oli mitu ettekannet laensõnade vallast. Jüri Viikberg (Tallinn) tõi esile seiku ühenduses eesti keelde tulnud saksa laenude selektsiooni ja adaptatsiooniga, Lembit Vaba (Tallinn) aga käsitles lähemalt mõningaid lõunaeestilisi balti päritoluga laene (*käblik, käht, kinu jt*). Piret Norviku (Tallinn) teemaks oli "Kuusalu rannikumurde sõnavara ja selle suhted soome keelega". Nimelt esineb nimetatud murdealal võrdlemisi rohkesti sõnavara, mis pärineb kas otseselt soome keelest või on siia jõudnud viimase vahendusel (*hourima, lappu, lenk* jmt). Adolf Turkini (Tallinn) vaatlusväljas olid komi keele mõned karjala-vepsa sõnavaralised laenud. Selle temaatikaga haakub ka Reet Vääri (Tartu) esinemine, kes kõneles inglise keele mõju tšernõhvi eesti keelele. Seesuguse leksikaalse sissetungi näidete-na tõi esineja muuseum inglise sõnad *pub, night club, fänn, okei, singel, tiim* jmt.

Oli ettekandeid ka Piibli tõlgete keelest. Kristiina Ross (Tallinn) rääkis teemal "Esimese eestikeelse Piibli Jesaja raamatu 53. peatüki tõlkest". Soomekeelsete piiblitõlgete keelt käsitlesid Aila Mielikäinen ja Paavo Suihkonen (mõlemad Jyväskyläst). A. Mielikäinen vaatles leksikaalseid muudatusi erinevates soome piiblitõlgetes, P. Suihkoneni teema aga kõlas "Soome Piibel ja dünaamiline tõlkimismeetod".

Situatsioonist tingitud muutusi ühe isiku kõnekeelses sõnavarapruugis analüüsis Matti K. Suojanen (Tampere).

Onomastika oli sel kongressil üldse vähe esindatud ning ettekanded olid sisuliselt harali, nii et nende rühmitamine oli korraldajatelegi raske olnud. Eeva Maria Närhi (Helsingi) ja Pirooska Benedek-Gergely (Miskolc) käsitlesid patronüümseid perekonnanimetüüpe soome ja ungari keeles. Soome rahvuslike perekonnanimede levima hakkamisest rääkis Sirkka Paikkala (Helsingi). Arja Lampinen (Turu) käsitles Jyväskylä kasutatud ristnimede arengut ja Austraalias elavate soomlaste nimede inglispärastumist vaatles Magdolna Kovács (Budapest—Sidney—Turu). Ritva Liisa Pitkänen (Helsingi) tutvustas Turumaa saarte soomekeelsete nimede kujunemist. Genadi Kovaljov (Voronež) kõneles soomeugrilaste etnonüümidest vene keele ajaloos. S. Tšernõhh (Joškar-Ola) käsitles kohanimet *Moskva* erinevaid etimoloogiasid, linnatoponüümikast olid ka Marja Viljamaa-Laakso (Espoo) (tänavanimedest kui identiteedikandjaist) ja J. Denissova (Peterburi) (1721. aasta Peterburi plaanist) ettekanded. Venemaa uurijaist olid paljud tulemata jäänud, kohalejõudnuist võiks mainida Ljudmila Kirillova (Iževsk) soomekeelset esinemist teemal "Allikanimede peegeldumine permi asulanimesdes". Eesti keele ainekliku põhjal oli tehtud Marja Kallasmaa (Tallinn) ettekanne rahvaetimoloogiast (vt KK 1995, nr 11, lk 763—766).

Mõnevõrra hämmastav oli, kuidas ettekanded sektsioonide vahel temaatiliselt jaotatud olid. S ü n t a k s i huviline pidi teraselt silmas pidama sõsarsektsioone, et mitte maha magada fonoloogia ja morfoloogia sektsioonis esitatud süntaksiteemalisi ettekandeid, nt Kazuto Matsumura (Tokio), "Eesti adessiiv kui daativ", Päivi Schot-Saikku (Leiden), "Partitiivi süntaktilisest varieerumisest", Rudolf Karelson (Tallinn), "Mõnede postpositsioonide ja käändelõppude kasutusvahetusest eesti keeles" ja leksikoloogia ning onomastika sektsioonis, nt Edit Bogár (Budapest—Peterburi), "Soome ja ungari verbirektsiooni peegeldusi", Liselotte Hartung (Berliin), "Handi demonstratiivpronomen *si* kui lausete ühendamise vahend", Andreas Ludden (Münster), "Eesti ja läti pre- ja postpositsioonide kasutamine areaalingvistika vaatenurgast". Semantika ja süntaksi sektsiooni oli oma-

(Vasakult:) Mayumi Sakamoto ja Kazuto Matsumura
(Eerik Tedre foto).

korda eksinud üks fonoloogiaettekannet, nimelt Pekka Lehtimäki (Greifswald), "Soome poisi kaks häälikut". Süntaksiettekandeid oli tõesti rohkem kui seksiooni päevakorda mahtus, kuid siis oleks pigem võinud töötada paralleelne seksioon õige nime all.

Valdav enamik seksiooniettekandeid asetab pearõhu süntaksile, puhtalt semantika alla võib liigitada väheseid. Nagu ikka, oli esindatud palju vaatenurki: oli nii sünkroonset kirjeldust kui ka muutuste jälgimist, nii ühe keele raames püsivat, tüpoloogilist kui ka üldkeeleteaduslikku lähenemisi, nii puhas lingvistikat kui ka kokkupuuteid muude teadusaladega.

Igihaljas teema on lausete struktuuritüüpidesse liigitamine. Selle kohta oli kolm ettekannet. Aimo Hakaneni (Turu) "Lausetüüpide kirjeldamise kriteeriumidest" pakkus lahendusi soome keele marginaalsete lausestruktuuritüüpide kirjeldamiseks. Sama valdkonda käsitlesid veel Valentina Solovari (Hantõ-Mansiisk) ettekannet "Handi keele lihtlausemallid" ja Galina Jakuško (Novosibirsk) "Mansi keele liikumisverbidega lihtlause hüpemudelikud". Kommunikatiivsetest lausetüüpidest oli esindatud küsilause Kene Noormäe (Tartu) ettekandega "Huvitavamaid juhte vene mõju kohta karjala küsilausele". Ta märkis, et palju tuleb ette vene päritolu partikleid, sidesõnu, predikaadita lauseid ja et lauseehitus on sageli venepärane. Lause kirjeldamise üldpõhimõtteid revideeris Matti Leiwo (Jyväskylä, "Kognitiivsetest ja afektiivsetest teguritest grammatikaprotsessis"), kes pakkus välja ideid autonoomse, grammatika enese-

kesksel süsteemsusel põhineva kirjeldusviisi asendamiseks keele psühholoogilist põhja arvestavaga. Helle Metslang (Tallinn) analüüsis oma ettekandes "Evolutsioonilised ja revolutsioonilised uuendused grammatikas" tingimusi, mis võiksid uuenduste juurdumist grammatikas soodustada. Ta jõudis järeldusele, et keelendi sobivuse määrab seos mingi juba olemasoleva keelendiga, struktuurisobivus ja kasutuspotentsiaal; sobivust aitavad realiseerida keelevälised tegurid.

Lauseliikmete käsitlustest oli eesti kuulajale huvipakuv Peep Nemvaltsi (Uppsala)

ettekannet "Eesti subjektifraas semantiliste, süntaktiliste ja pragmaatiliste tegurite ristmõjudes". Kuigi subjekti totaalsete ja partsiaalse vormi vaheldumise peamised tegurid on üldjoontes teada, napib mõnelgi juhul seletust siiski. Ettekannet võttis kokku autori pikaajalise uurimistöö tulemused, esitas hierarhiliselt järjestatuna järgmised mõjurite rühmad: subjektsubstantiivi semantilised tunnusjooned (+/- loendatav, +/- konkreetne, +/- totaalne, +/- kogum, +/- üksik), determinaatrid fraasis, predikaatverbi ja lause semantika, tekstilis-pragmaatilised tegurid.

Süntaktilisi konstruktsioone käsitlesid Zsuzsanna Oinas (Helsinki, "Omajatest ja teistest: eesti omajatarindi jälgedel"), Hiroshi Shoji (Osaka, "Uurali keelte pre-nominatiivsete relatiivkonstruktsioonide tüpologia"), Valentina Ludõkova (Sõkõtkar, "Komi omadussõna atributiivsetest funktsioonidest"). Infiniitkonstruktsioone vaatasid Kjell Kemi (Kautokeino) ettekannet lapi keele kohta "Infinitiivvormide süntaks", Péter Pomozi (Tartu—Budapest) "Tüpoloogiline muutus või midagi muud? Mõningatest keelepruugist kadunud mari keele lauseväärsetest partitsiipidest" ja Rune Ingo (Vaasa) ettekannet "Infiniitne sisestus või lühenenud kõrvlause?". Tema analüüs näitab, et soome keel eelistab rohkem sekundaartarindit, rootsi keel kõrvallauset. Taustaks on erinevad lausete kokkusurumise strateegiad. Soome-ugri keelte lihtlauseid sel kongressil ei käsitletud.

Mitu ettekannet käsitles lause sõnajärge. Tuomas Huumo (Turu) jõudis ettekandes "Tähelepanekuid eesti ja soome

keele sõnajärje funktsioonide kohta" järeldusele, et soome sõnajärge mõjutavad ja varieerivad rohkem nii sõnajärje tüpoloogiast tuntud lausekomponentide omadused kui ka pragmaatilis-tekstilised tegurid, eesti sõnajärge juhivad ennekõike kogu lausestruktuuri arvestav range süntaksireegel V-2 (verb teisel kohal). Cornelius Hasselblatt (Göttingen) kõneles teemal "Läänemeresoome ja indoeuroopa sõnajärje võrdlev analüüs", Casper de Groot (Amsterdam) teemal "Lauseliikmete paigutuse pragmaatiline funktsioon: ungari lausealgulised verbaaladverbid", Ildikó Vecsernyés (Szeged) teemal "Mõningaid ersamordva sõnajärje erijooni", Mayumi Sakamoto (Tokio) teemal "Komitatiivtribuudi positsioonist eesti substantiivifraasis".

Keelekasutuse pragmaatilisi ja kultuurisidusaid aspekte käsitlesid Jaakko Anghava (Helsingi, "Grammatikast pragmatikasse — soome verbi ühildumatuses"), Hille Pajupuu (Tallinn, "Eestlaste ja soomlaste kommunikatsioonikäitumine: sarnasused ja erinevused", vt KK 1995, nr 11, lk 767—776) ja Jocelyne Fernandez-Vest (Pariis, "Deiksia ja tunnetus lapi ja läänemeresoome diskursuse konstruktsioonis"). Viimati mainitud ettekandes liigitati lapi ja läänemeresoome keeled tugevalt deiktlike, topikaliseerivate ja lokaliseerivate keelte hulka. Lapi keele puhul ilmneb lokaliseerivus maailmapildi orienteerituses pigem ruumi- kui näiteks ühiskonnasuhetele, soome keele korral rajaneb grammatiline struktuur suuresti kohasuhetele. Lähemalt vaadeldi tunnetuslike nähtuste avaldumisi lapikeelses spontaanses kõnes. Folkloori süntaksist rääkisid Olga Kazakevitš (Moskva, "Põhjus ja eesmärk sõlkupi folklooritekstides") ja Jelena Lebedeva (Joškar-Ola, "Mari lihtlausekujulised vanasõnad").

S e m a n t i k a probleemidest käsitles Jukka-Pekka Hammari (Oulu) teemat "Uurali keelte kohaväljendite dünaamilisusest, eriti soome keele vaatenurgast". Uurali keeltes käsitatakse ruumisuhteid mõneti dünaamilisematena kui indoeuroopa keeltes. Ruumis paiknemist väljendatakse sageli kohamuutuse tagajärjena, latiiivsete ja separatiivsete muudete kaudu. Ljudmila Bartseva (Joškar-Ola) ettekanne "Polüseemia mari keeles" analüüsis metafoorseid ja metonüümseid ülekandeid verbitähendustes. Ülekanded pole mitte alati ühesuunalised, vaid näiteks nii loomade tegevuselt inimese tege-

vusele kui ka vastupidi, nii inimese olukordadest loodusnähtustele kui ka vastupidi.

Soomeugrilaste suulist pärimust käsitleti mitmel sektsiooniistungil. Kongressi teesivihikus on neli alajaoatust, millest teine (B) kannab pealkirja "Etnoloogia ja folkloor". Ja tõepoolest — piirid ühelt poolt keeleteadusega, teiselt poolt kirjandusteadusega on selgelt adutavad. Etnoloogia ja folkloori lahutamine on hoopis keerukam. Kui otseselt materiaalselt kultuuri puutuv on kahtlemata etnoloogia ja poeetilist loomingut puutuv niisama kindlalt folkloristika valdkond, siis uskumuste ja kombestiku puhul sõltub nii- või teistsugune otsustus eeskätt koolkondlikest tavadest, seejärel ka otsustaja isiklikest vaadetest. Olgu n-ö objektiivsete raskustega kuidas on, kuid paraku tuleb tunnustada, et programmi koostamisel olid segi paisatud ja valesse ümbrusse paigutatud ka need ettekanded, mille kuuluvus ilmnes enamasti juba pealkirjast, igal juhul aga teesidest. Olgu kohe mainitud, et rahvausundi eri tahke käsitlevaid ettekandeid oli palju, nii et lähedasemate teemade alusel oleks tasunud usundisektsiooni istungeid korraldada rohkem. Nüüd jagus usundiettekandeid mitmesse sektsiooni, näiteks enam-vähem ootuspäraselt etnoloogiasse, kuid mõnikord väga ootamatusse naabrusesse. Omaette istungi oleks võinud eraldada rahvajuttudele. Läänemeresoome-balti ühistest loomajuttudest kõneles meie Pille Kippar (Tallinn), Nadežda Korovina (Söktövkar) ettekande teemaks oli vormeliste kasutamise komi muinasjuttudes. Ungari folklorist Ilona Nagy (Budapest) andis ülevaate rahvajuttude publitseerimisest. Potentsiaalse jutuistungi jaoks oleksid sobinud ka meie Kadi Sarve (Tartu) ja Astrid Tuisu (Tartu) koolipärimuse kogumise võistlusel laekunud materjalil põhinevad anekdoodikäsitlelused. Rahvajutužanridest leidsid Jyväskylä käsitlemist veel muistendid — Ljudmila Nikitina (Kudõmkar) kõneles nimelt tšuudi-motiivist permikomi pärimustes. Need on seotud niisuguste komi vägilastega nagu Kudõm-Oš ja Pera, tšuudidega ühendatakse ka laiema rahvusvahelise levikuga enesematjate muistendit. Teine komi uurija Pavel Limerov (Söktövkar) vaatles tšuudi-muistendeid kosmoloogilisest aspektist. Ta arvas erinevalt teistest, et tegu on *quasi*-ajalooliste, tegelikult aga inimkonna-eelseid sündmusi edastavate juttudega. Pa-

raku olid jutuettekanded lootusetult ha-
jutatud eri istungite vahel, A. Tuisu oma
oli paigutatud koguni rahvamuusika
sektsooni. Muidugi pole see ootamatum
kui Anneli Meriläineni (Oulu) Hailuoto
kalastuskultuuri käsitluse sattumine sa-
male istungile. Ühtegi rahvamuusika
poolegi kalduvat ettekannet sellel istun-
gil polnud ja erilist seost muusikaga pol-
nud ka sama päeva teisel, lõunavaheaja-
le järgnenud istungi ettekannetel. Samu-
ti tuli leppida sellega, et eesti geomeetri-
list ornament (tartlase Elle Vunderi tee-
ma) oli peetud folkloori valda kuuluvaks,
kuna taas ettekanne komi rahvaluule tel-
gelaskujude nimede kohta oli etnoloogia
sektsoonis.

Anna Tóthné Litovkina (Szekszárd) kä-
sitlus tänapäeva ungarlaste vanasõnapä-
devusest oleks võinud pikema peamurd-
miseta olla Pekka Hakamiehe (Joensuu)
kõrval, kes üritas tabada soome vanasõ-
nade mentaliteeti, et need ilmselt ainsad
lühivormide-alased ettekanded oleksid ol-
nud koos. Kuid ei midagi sellist. Ettekan-
net ungari vanasõnade kohta võis kuulda
hoopis "ebamuusikaalses" rahvamuusika
sektsoonis. Sinna oli paigutatud ka Anu
Korbi (Tartu) ülevaade Siberi eestlaste
laulutradsioonist ja Ülo Valgu (Tartu)
ettekannet, kes vaatles rahvakristlike aru-
saamade kajastumist meie orjuslauludes:
mõis on neis tihti põrgu võrdkuju, *kuradi
koda*, härraseid kaldutakse samastama
kuradiga, samuti nagu kurat ilmub sageli
saksa näol. See usundiloolise kallakuga
ettekannet oli kõrvuti Taive Särje (Tartu)
omaga, kes jälgis tekstist tingitud viisiva-
riatsioonide meie regilauludes, uurimisma-
terjaliks Karksi kihelkonna viimase suur-
lauliku Kadri Kuke repertuaari lindistu-
sed. Janika Orase (Tartu) teemaks olid
Saaremaa lastelaulude meloodiad, ana-
lüüsi aluseks 1950-ndaist aastaist alates
tehtud helilindistused. Laulikud on kasu-
tanud nii spetsiifilisi viise, eriti hällilau-
ludes, kuid samuti vanu üherealisi tavan-
dilaulude viise ning juba uuemasse kihis-
tusse kuuluvaid ja Saaremaale iseloomu-
likke labajalavalsiviise. Hällilauludest kõ-
neles ka Sirle Pent (Tallinn). Tema lähe-
nemine oli n-ö rakenduslik — jutt oli va-
nade hällilaulude taaselustamise katsest
Tallinnas, kus last ootavate naiste loomu-
liku sünnituse õppekeskuses õpitakse ka
hällilaulu tulevastele lastele laulmiseks.

Puhtalt etnomusikoloogiline polnud ka
Texase muusikateadlase Penelope South
Kosztolnyiki (Bryan) lähenemine Béla

Bartóki rahvamuusikakogudele. Teda ni-
melt huvitas võimalus kasutada seal lei-
tud ornamentatsiooninäiteid barokkmuu-
sika interpreteerimisel. Jätkates rahva-
muusika teemat pidi tuleb nentida, et
kuigi rikkalikult see uurimisala esinda-
tud polnud. Eelnimetatuile lisaks oli ka-
vas teeneka Nikolai Bojarkini (Saransk)
käsitlus mordva polüfoonilise instrumen-
taalmuusika stiilitüüpidest. Pigem sot-
sioloogilise kallakuga oli Irina Nurijeva
(Iževsk) ettekanne. Esineja kõneles enda
tehtud küsitluse andmetele tuginedes
sellest, kas ja kui palju laulavad oma
rahvalaule linnades elavad udmurdid.

Tantsu-uurimise alalt oli sellel kong-
ressil vaid paar ettekannet. Ungarlane
László Felföldi (Budapest) analüüsis Vol-
ga regiooni soome-ugri ja turgi rahvaste
tantse. Ühtaegu koreograafia kui ka rah-
vakalendri alalt oli Tatjana Burilova
(Sõktõvkar) ettekanne, kes kõneles komi-
de jõuluaegsetest tantsudest-(laulu)män-
gudest. Kalendriteema võttis kõne alla
ka Mall Hiimäe (Tartu), kes keskendus
seekord eesti kalendritavades ettetuleva-
tele ja varasemate kirjeldajate poolt kõl-
vatuseks kvalifitseeritud sigivusmaagili-
se tähendusega toimingutele. Ljutsia
Volkova (Glazov) andis ülevaate ühest
udmurtide kevadisest riitusest, Valenti-
na Filippova (Sõktõvkar) aga komide ta-
vandilise folkloori ja rahvakalendri suhe-
test. Varasem mängutradsioon oli seo-
tud kalendriga, uuemal ajal on mängud
jäänud peaaegu ainult laste viljeldavaks
pärimusliigiks. Anu Vissel (Tartu) rääkis
tänapäeva eesti laste seas käibel olevaist
jooksu- ja hüppemängudest, püüdes neis
eraldada eri vanusega kihistusi.

Ungari teadlastel on Antal Regulyst
alates tugevad traditsioonid obiugrilaste
uurimisel. Nüüdki vaatles Márta Csepre-
gi (Budapest) Surguti hantide karulaulu-
de keelt võrdlevalt tavakeelega. Erinevu-
si on morfoloogia ja süntaksi tasandil, sa-
muti kasutatatakse tähenduse kaotanud
sõnu ja täitesilpe. Rahvamuusikauurija
Katalin Lázár (Budapest) iseloomustas
idapoolsete hantide laulukultuuri.

Kuigi on tavaks kõnelda fennougristi-
kakongressidest, on nende haare siiski
olnud avaram, hõlmates ka samojeedi
rahvaid. Triinu Ojamaa (Tartu) on pikka
aega uurinud nghanassaani rahvamuusi-
kat, keskendunud seni eriti selle huvita-
vatele äärealadele ja kaitsnud sel alal
magistritöö, millel põhines ka tema kong-
ressiettekanne linnu- ja loomahälte imi-

tatsioonidest. Vaike Sarv (Tallinn), kes on uurinud setu itkumeloodiaid, itkude värsimõõtu jm, üritas seekord anda nende liigituse vastavalt seosele inimelu pöördeliste punktidega. Itkude abil on juhitud hinge teekonda elavate ja surnute maailma vahel ja seda V. Sarve järgi mõlemas suunas. Sellest lähtub käsitlus mõrsjaitkudest kui tulevase lapse hinge inimestemaailma toimetajaist, nõnda et need on varjatud kujul sünnitkud. Ersamordva mälestusitkudest võrdlevalt teiste itkuliikidega rääkis Ljudmila Bojarkina (Saransk). Ja see oligi seekord kõik. Itku-uurimise buum, mis puhkes ligi paarkümmend aastat tagasi ja mille käigus vähemalt läänemeresoome rahvaste itkudest peeti spetsiaalseid sümposioone ja hulgaliselt ettekandeid arvukatel muudel konverentsidel, ilmus artikleid ja meil muuseum V. Sarve—V. Pino väljaanne, on ilmselt sedapuhku möödus. Mõne teise liigiga on ehk vastupidi — nende aeg pole veel tulnud või taastunud. Arvestades usundialaste ettekannete võiks öelda et lausa uputusega Jyväskylä, oleks ehk olnud ootuspärane veidi suurem tähelepanu näiteks loitsudele, mis on usundiga tihedalt seotud. Ometi oli kavas üksainus loitsuettekanne — muinasjutu-uurijana tuntud Galina Šušakova ja Erna Ivanova (Iževsk) ülevaade udmurdi loitsude liikidest, funktsioonidest ja poetikast.

Kristi Salve (Tartu) käsitles sellist hiliist ja kirjandusmõjulist suulise rahvatraaditsiooni liiki nagu vaimulikud värsid. Kuna eesti vaimulike värsid ajalugu on suhteliselt hästi dokumenteeritud, võiks neist olla abi ka rahvaluuleteaduse üldküsümuste lahendamisel ja muude žanride uurimisel. Omalaadne ja õige meeldiv oli Henni Iloomäki (Helsingi) esseistlik ettekanne "Loom inimese meeles ja folkloori keeles", milles autor jälgis, kuidas suhtumised loomadesse on runolauludes ja loitsudes muutunud või säilinud tänase päevani.

Mõnel määral võisid poetilised tekstid ja keel olla uurimismaterjaliks ka usundiuurimusliku eesmärgiga ettekannete puhul, teiselt poolt oli tendents tänapäevauuringute kaudu kalduda sotsioloogia poole. Vähem tähelepanu oli jagunud võrdlevale uurimisele. Carla Corradi Musi (Parma) rõhutas, et ammusest ajast on toimunud usundiliste kujutelmade ja müütide liikumine soomeugrilaste ja indoeurooplaste vahel, kusjuures tähtis osa

oli nn merevaiguteel. Lidija Stojanovic (Skopje) Makedooniast kõrvutas šamanismikajastusi soomeugrilaste ja lõunaslavlaste eepikas. Juba mõnda aega on Lääne uurijail olnud võimalik käia idapoolsete soomeugrilaste juures. Tavaliselt on nende välitööde abilisteks olnud uuritava rahva esindajad. Mõnigi kord on olnud tegemist ühekordsete väljasõitudega. Võib vaid loota, et osa teadlasi jätkab süvenemise teed käies. Igatahes on senisedki käigud tootnud arvukalt esamuljetel põhinevaid artikleid, videosid, ettekandeid — ja neid jagus Jyväskyläsegi. Varem obiugrilastega tegelnud Ágnes Kerezi (Budapest) oli näiteks ette võtnud sõidu udmurtide tuntud muuseumkülasse Karamaz-Pelgasse ning teinud video surnumälestamisest samuti kaugele kuulsas Mazitovite peres. Ta ettekanne kirjeldaski ühte konkreetset rituaali. Paula Jääsalmi-Krügeri (Hamburg) kuulajad said teada, mida arvavad handi ja mansi naised menstruaatsioonist, selle seosest rasedusega, rasedusvastastest vahenditest ning muudest nn naisteasjadest. Muidugi liitub nendega usundilistki, kuid ettekande lähtekoht oli siiski naisuurimuslik. Esineja rõhutas, et varasemad (soome) uurijad, kes ju olid mehed, ei võinud saada õiget ettekujutust neist probleemidest, ja uskus, et temal läks see korda, kuna tal aitas informantidega tutvusi sõlmida handi kultuuritegelane Tatjana Moldanova.

Oli mõni teinegi soolist aspekti tugevalt rõhutatud ettekanne. Kaija Heikkinen (Joensuu), kes on juba mitmel korral käinud välitöödel vepslaste juures, kirjutanud neist artikleid ja toimetanud raamatu, vaatles seekord peamiselt naiste najal püsivat pühadetraditsiooni. Uurijat huvitas sedapuhku eriti see, mida võiks nimetada "naiste vaikivaks jumalateenistuseks". Kuid sugu pole niisama lihtsalt sünniga antud. Nagu kinnitas Marja-Liisa Keinänen (Kista), võib vastündinut pidada pigem inimese tooraineks. Üldises humanisatsiooniprotsessis luuakse ka lapse "sotsiaalne sugu". Lapsepõlve mõistest, selle ealistest alajaotustest ning igale neist sobivaks peetud käitumisviisidest vepslaste juures kõneles Irina Vinokurova (Petroskoi). Tegelikult oli lapsest ja lapsepõlvekäsitustest veelgi ettekandeid, kuid taas peab kurtma, et need olid eba-järjekindlalt eri sektsioonidesse paigutatud, selmet ühele istungile koondada. Nii oli Vera Perova (Kozmodemjansk) ülevaata-

de mari keele ja kultuuri õpetamisest küll folkloorisektsioonis, samal ajal aga lähedane teema — folkloori kasutamisest lasteaias — oli hoopis mujal. Hea vähemalt see, et need kongressil osalejad, kes tundsid lähemat huvi vepslaste vastu, said ühelsamal istungil kuulata K. Heikkineni ja I. Vinokurova ettekandeid. Lapsepõlve ja perekonna teemaga tegeles ka Zoja Suvorova (Iževsk), kõneldes udmurdi rahva-pedagoogikast. Siinsamas oleks kohane nimetada ka Sanna Kaisa Spooft (Helsingi) ülevaadet soome suguvõsaseltsidest ja nende mitmelaadsest tegevusest.

Tatjana Bulgakova (Peterburi) käsitles uurali rahvaste mütoloogilist pärimust, mis on seotud halva ilma lepitamisega. Kaks ettekannet oli rahvausundi sektsiooni istungil mordvalastest: ühes arutles Tatjana Devjatkina (Saransk) selle üle, kuidas perekonnaeluga seotud ennetes võiks avalduda rahva maailma-vaade, teises eritles Nina Jurtšenkova (Saransk) *kuigoroži* kujutelmas kätkevaid eriealisi mütoloogilisi kihistusi. Nadežda Šutova (Iževsk) püüdis IX—XIII sajandist pärinevatel pronks- ja hõbeplaatidel leiduvate naisfiguuride ja uuema-aegsete rahvausundiliste andmete alusel rekonstrueerida muistset udmurdi jumalannat. Tarmo Kulmar (Tartu) tegeles ikka eesti ürgusundiga ja püüdis seekord leida seal ürgmonoteismi ilminguid. Nganassaani materjalile tuginedes näitas Aado Lintrop (Tartu), kuidas näiliselt täiesti individuaalseid šamaanivisioone kontrollitakse pärimuse põhjal ning sel moel elimineeritakse neist ebatüüpilised elemendid. László Kürti (Budapest) ettekanne võinuks ühelt poolt kuuluda lähiajaloo muutusi käsitlevana uue ajaloolise situatsiooni sektsiooni, kuid selles oli suurt tähelepanu pööratud ka kiriku ja rahvausundi teisenenud positsioonidele. Autori väitel on tema uuritud Transilvaania ungari külas kiriku roll väga tähtis, kuid teiselt poolt öitseb ka nõidus, mis on suuresti seotud talumajapidamis-te taastamisega. On ju näiteks karja heakäekäigu tagamine nii oluline asi, et selle saavutamiseks ei põlata ära ka musta maagi. Kiriku rolli rahva elus, mitte küll tänapäeval, vaid XIX sajandil, vaatles komi Mihhail Rogatšov (Söktövkar).

Mitmed usundisektsiooni ettekanded olid lingvistilise kallakuga. Aleksandra Kim (Tomsk) vaatles vanade, uurali kihistusest pärit hingemõisteid väljendavate sõnade tähenduse arengut samojeedi

rahvastel, Anastassia Sainahhova (Hantõ-Mansiisk) mansi rahva perekonnasuhetega ja pühaks peetud loomadega seotud eufemisme, Kerti Tergem (Tallinn) aga surmakäsitust eri ajaloolistest kihistustest pärinevate terminite kaudu. Mansid, aga samuti handid olid kongressi folkloristika ja etnoloogia osas suhteliselt kõige arvukamalt esindatud. Nii pakkus Maina Lapina (Hantõ-Mansiisk) ülevaate hantide käitumistavade, nagu need ilmnevad suhetes loodusega, teiste inimestega ja jumalatega. Huvitavama osa ettekandest moodustasid just n-ö igapäevaste, mitterituaalsete käitumistavade kohta käivad märkmed, millele ju sageli tähelepanu ei pöörata, kuid milles asjaomase rahva meelelaad võib kõige adekvaatsemalt avalduda. Muidugi on karupeied keskmise eurooplase jaoks põnevamad ja ilmselt on need esmaseks assotsiatsiooniks, kui juttu tuleb obiugri lastest. Ega neist mööda saadud Jyväskylä kongressilgi. Svetlana Popova (Berjozovo) kõneles sellest, kuidas viimastel aastatel on peetud mansi karupeiesid, mis on muutunud rahvuslikeks kultuuri-sündmusteks. Traditsiooniliste laulude hulk, mida sel puhul esitatakse, on vähenenud, päris kadunud on instrumentaalmuusika. Samasugustest viimaste aastate karupidudest põhjahantide juures rääkis asjalikult Timofei Moldanov (Hantõ-Mansiisk), kes esitas ühtlasi arvandmeid kohapealse kogumistöö tulemusena talletatud tavandilise folkloori kohta. Lingvistina tuntud Jevdokia Rombandejeva (Hantõ-Mansiisk) on vanemas eas pöördunud oma rahva ajaloo ja folkloori poole. Ta kongressiettekanne tutvustas mansi rahvaluule liike ja nende käibimisega seotud ettekirjutusi ning piiranguid. Olga Balalajeva ja Andrew O. Wiget (Las Cruces) tutvustasid oma vaatekohta handi folkloori ajaloolisest arenguteest.

Sektsiooniettekannete hulgas oli ka soomeugrilaste ja nende naabrite folkloorisuhete käsitlusi. Fanuza Nadršina (Ufaa) kõneles udmurdi, kuid ka mari rahvaloomingu suhtest turgi rahvaste hulka kuuluvate naabrite omaga. Näitena esitas Tatjana Minnijahmetova (Ufaa) paar tatari laulu, mis idapoolsemate udmurtide seas on tuntud emakeelde tõlgituna. Laiahaardeline ja agar Vilmos Voigt (Budapest) rääkis sedapuhku soome-ugri semiootikast. Kusagilt etno- ja sotsiaalpsühholoogia mailt oli Zsuzsanna Szarvasi (Budapest) ettekanne soome turistide en-

nakarvamusest Ungari ja ungarlaste kohta ning maa külastamise järel kujunenud arvamustest. Päivikki Suojanen (Jyväskylä) kõneles ameerikasoomlastest ning Natalja Šlögina (Moskva) etnoloogiliste Ingerimaa-uuringutega seotud probleemidest.

Tihvini karjala keelesaare 350-aastast ajalugu etnograafi ja folkloristi vaatevinklist käsitles Olga Fišman (Peterburi). Tihvini karjalaste põhimõte *oma keel, oma rahvas, oma usk* on neid aidanud oma rahvust säilitada. Kaitsvaks kilbiks uusortodokssete venelastega assimileerumise vastu on osutunud karjalaste vanausulisuus. Kunagisest 22 keelesaare külast on praeguseks järel 15.

Nagu varasematel fennougristide kongressidel, oli *arheologia* esindatud ka Jyväskylä omaette sektsioonina. Aeg-ajalt on kostnud küll hääli, et fennougristika on keeleteaduse mõiste ja keeleteadlaste asi, ometi on arheoloogid koos mitme teise mittekeeleteaduslike humanitaarteaduste esindajaga olnud kongressil alati kohal. Veelgi enam. Jyväskylä kongressil jäi mulje, et keelte ajalugu käsitledes arvestavad keeleteadlased üha enam arheologia uurimistulemusi. Mõningaid ettekandeid kuulates paistis silma, et etniliste küsimuste lahendamisel usub nii mõnigi keeleteadlane, et arheoloogial on nende lahendamiseks rohkem võimalusi, kui arheoloogid ise julgevad uskuda.

Muidugi pole ka kusagile kadunud keeleteaduse ja arheologia uurimistulemuste ühitamisvõimalustesse kriitiliselt suhtuvad arvamused. Gösta Bågenholm (Göteborg—Helsingi) väljendas oma arheologiasektsioonis peetud ettekandes näiteks tugevat kahtlust selles suhtes, kas arheoloogial ikka on võimalus keeleteadlastele indoeuroopa ja soome-ugri keelte kujunemise küsimustes tuge pakkuda. Juttu, et igauks jäägu oma liistude juurde, on mõistagi kuulnud varemgi. Ja kui G. Bågenholmi arvates on arheoloogiline materjal üldse etnilisteks interpreteerimiseks nõrk alus, siis polnud seegi ju mingi uudis. Kui keeleteadlased neid nõuandeid tõsiselt oleks võtnud, võinuks küll Pekka Sammallahti ja Kalevi Wiigi (küllap mõne teise) palju tähelepanu äratanud ettekanded hoopis pidamata jääda.

Üldse peeti arheologiasektsioonis kahel päeval veerandsada ettekannet, millest mõni, tõsi küll, oleks oma interdistsiplinaarse sisu tõttu sobinud ka mõnda teise sektsiooni. Küllap annab see märku tea-

dustevaheliste piirjoonte teatavast ähmastumisest. Esitatud teese oli rohkemgi. Ettekannete tase oli üsna kõikum ja temaatika laialivalguv nii territoriaalselt, ajaliselt kui ka ainevaldkonniti. Kõneldi laplastest (Anders Løøv, Trondheim; Inger Zachrisson, Stockholm), puhtalt ajaloo valdkonda kuulus Z. J. Kosztolnyiki (Bryan, USA) ettekanne, mis käsitles XII sajandi Ungarit Lääne-Euroopa kroonikate valgusel. Arheologiasektsioonis peeti ka Eero Muurimäki (Jyväskylä) ettekanne, mida küllap oleks sobinud kuulata ka keeleteadlastel. Üritades inglise arheooloogi Colin Reufrew seisukohtade alusel selgitada soome keele kujunemist, tekkis esinejal suur hulk küsimusi, sealhulgas ka selline: miks õigupoolest ei kõnelda Soomes indoeuroopa keelt nagu suuremas osas Euroopas?

Arvuliselt domineerisid arheologiasektsioonis Iževski ja Söktövkari kolleegide venekeelsed ettekanded. Iževski arheoloogid esitasid seitse ettekannet, milles käsitleti muistseid elamuid (Jelizaveta Tšernõhh), Põhja-Udmurdi IX—XII saj Idnakari-nimelist keskust (Margarita Ivanova), matmiskommete arengut (Nadežda Leštšinskaja), Kaama—Vjatka regiooni vene kolonisatsiooni (Leonid Makarov). Oli ka üldisema suunitlusega ettekandeid, milles esitati ülevaade peaaegu kogu läänemeresoome-permi hõimude ja nende naabrite esiajaloo kuni keskajani välja (Rimma Goldina). Olga Melnikova ettekandes püüti leida uusi sotsiaalmajanduslikest teguritest johtuvaid lähtekohti, mis aitaksid selgitada permi rahvaste kujunemist ja mõista nende suhteid nii turgi keeli kõneleva rahvastiku kui ka slaavlastega. Kõneldi ka elektromeetrilise meetodi kasutamisest arheoloogilistel välitöödel (Igor Žubin, Kuzma Kulikov).

Söktövkari arheoloogid kõnelesid Petšora—Võtšegda regiooni rauaaja kultuuridest ja nendes väljenduvatest sidemetest teiste regioonidega (Eleonora Saveljeva, Natalja Tšeskokova).

Ettekannetes oli juttu veel mõjudest, mida idnoeurooplased permi rahvastele on avaldanud (Lidia Ašihimina), komi hobusekultusest (Klim Koroljov) ja ühes ettekandes oli juttu Petšora ja Vötšegda piirkonna mesoliitilistest asulatest, mida on teada üle 90 (Aleksandr Volotkin).

Hoopis tagasihoidlikumalt oli esindatud volgasoome temaatika. Tatjana Patruševa (Joškar-Ola) ettekande teemaks oli volgasoomlaste majandus I aastatuhandel eKr. Arja Ahlqvist (Loppi) kõneles

(Vasakult:) Aleksei Peterson, Evald Tõnisson ja Ago Künnap (Erik Tedre foto).

Jaroslavl'i ümbruskonnas avastatud kividest, mida ta oma ettekandes nimetas müstilisteks. Tegemist on Eesti ja Soome arheoloogidele hästi tuntud väikelohuliste kultusekividega, mille teada olev leviku-areaal laienes nüüd tunduvalt ida poole.

Ljudmila Korjakova (Jekaterinburg) käsitles Lääne-Siberi lõunapoolseid ugri hõime, pramadjareid, ja nendega seostatavat rauaaja algupoole sargati kultuuri.

Peterburi oli esindatud kahe arheoloogiga. Vladimir Šumkin pidas ettekande Põhja-Euroopa kivilabürintidest, mille üle võib ikka ja jälle diskuteerida. Aleksander Saksa ettekanne (millel oli viis soomlasest kaasautorit) tutvustas viimastel aastatel Karjala maakitsusel ja Laadoga-äärsetel aladel tehtud paleoökoloogilise ja arheoloogilise uurimistöö tulemusi.

Mirjam Miettinen (Helsingi) kõneles seni suhteliselt halvasti tuntud, ent viimasel ajal intensiivsema uurimistöö orbiiti tõusnud Kesk-Soome varase metalliaja muististest. Paula Purkonen (Helsingi) tutvustas XVII sajandist pärinevaid Põhja-Soome šamaanihaudu, milles kajastuvas matmiskommetes on nii paganlust kui ka ristiusu mõjutusi. Mainitud XVII sajandist pärit hauad on ühtlasi vanimad teada olevad lapi matmispaigad. Heiki Valgu (Tartu) ettekande teemaks oli regionaalsete kultuurierinevuste kajastumine XIII–XVIII saj arheoloogilises materjalis, erijooned matusekommetes ja haudade leiumaterjali tüüpides ning koosseisus.

Fennougristik VIII kongressil peetud ettekanded andsid kahtlemata üsna palju uut informatsiooni ja töid esile kujunevaid uurimussuundi. On meeldiv tõdeda, et arheologia osa on soome-ugri rahvaste kujunemise ja vanima ajaloo uurimisel veelgi suurenenud. Samas tuleb taas konstateerida temaatika laialivalgust.

Antropoloogiaalaseid sektsiooniettekandeid oli seitse. Soome-ugri ja naaberrahvaste bioloogiat käsitlevad uurimused põhinesid mitmesugustel meetodidel. Esindatud olid klassikaline kranio- loogia, somatoloogia, dermatogluüfika jne (mitme sõltumatu kompuutermeetodi kasutamisega) kuni moodsa ja perspektiivika molekulaarbioloogilise DNH uurimiseni välja.

Zsuzsanna Just (Szeged) rääkis Ungari esimeste populatsioonide eri osade sugulusest X–XII saj pärinevate koljude meetriliste ja mittemeetriliste tunnuste alusel. László Szathmáry (Debrecen) võrdles Ülem-Tisza regiooni Ungari esimeste asukate erinevate sotsiaalsete rühmituste koljusid. Ta leidis rühmadevahelisi reaalseid erinevusi nii meeste kui ka naiste osas. Ülikute ja lihtrahva vahel ei saadud veresugulust kindlaks teha. Ungari- perioodi esimese 100 aasta jooksul rühmituste bioloogilised erinevused vähenesid, millest esineja järeldas, et soomeugrilaste ja teiste etniliste komponentide ühtesulamine toimus esimese saja aasta jooksul, seega XI saj. Tänapäeva Ungari populat-

siooni heterogeensusest rääkis geneetiliste tunnuste põhjal Tamás Tauszik (Debrecen). Ta tõdes, et ungarlaste ja soomlaste geneetiline sugulus on senini jäänud tõestamata, kuid lisas, et hoolimata rahva segatusest on veel olemas traditsioonilise ungari populatsiooniga asulaid, mille lähem uurimine võib anda vastuse, kes olid ungarlaste esivanemad ja kust peaks otsima nende vanu sugulasi.

Üldistava ettekandega soomeugrilaste dermatoglüüfistikast esinesid Natalja Dolinova jt (Moskva). Nad näitasid, et naha reljeefi tunnustelt on soomeugrilased äärmiselt mitmekesised, ületades Eurasia keskmise diferentseerumise. Nende järgi eristub soomeugrilastel selgelt kaks peamist rassilist komponenti, mis on seotud euroopiidse ja mongoliidse rassiga. Euroopiidne komponent jaotub kaheks. Enamikku valimitest iseloomustab variant, mis kujutab endast ülekaaluka euroopiidse komponendi ja Lääne-Siberi päritolu mongoliidse komponendi segunemise tulemust. Teist euroopiidset varianti on vähem ning see on seotud Ida-Euroopa põhjapiirkonna elanikkonnaga, sisaldades äratuntava osa lõunaeuroopiidset elementi. Sellist pilti täheldati mõlemal uuritud tasandil: nii kogu soomeugri populatsioonil kui ka eri rahvastel.

Eesti paleopopulatsiooni grupeeringutest andis kranioloogilise materjali alusel (XI—XVIII saj ja neoliitilised koljuseeriad) ülevaate Leiu Heapost (Tallinn). Täpsustati antropoloogiliste tüüpide ja nende vahelvormide levikut, kasutades selleks mitmeid kompuutermeetodeid. Näidati Ida-Eesti keskaegse elanikkonna suurt sarnasust sama perioodi Lätis, Loode-Venemaal, Karjalas ja Soomes elanud lähemate ja kaugemate naabritega, samuti mõne I aastatuhande Okaa—Volga—Kaama piirkonna võrreldud populatsiooniga. Mõlema Eestis levinud antropoloogilise põhitüübi (pika- ja keskealise) vahepealseid vorme leiti kaugematelt aladeltki (nagu pronksiaegsed Balanovo kultuuri hõimud Volga—Okaa piirkonnas). Ka liivlastele lähedase koljuehitusega elanikkond on varasematel aegadel samuti laiemal territooriumil elanud (Lätis, Preisimaal, Loode-Venemaal Tihvini piirkonnas, endistel merja aladel ning Ida-Eestiski). Keskaja Eesti elanikkonna prototüüpe otsiti kohalikust neoliitikumist ja mesoliitikumist. Esineja pooldab teooriat, mille järgi elanikkonna järjepidevus on eksisteerinud laialdasel territooriumil ja et populatsioon geneeti-

list päritolu, mille juuri tuleb otsida kohalikust mesoliitikumist, on keelelisest kuuluvusest olenemata võimalik veel tänapäeval mingil määral kindlaks teha. Loode-Venemaa XIII—XIV saj elanikke, nn Novgorodi sloveene võib pidada soomeugrilasteks (läänemeresoomlasteks). Sama võiks öelda ka kaugemale lõuna poole jäävate venelaste, nt merja ala krivitsite kohta.

I. Hidijatova ning E. Husnutdionova jt (Ufaa) ettekandes käsitleti DNH kasutamise võimalust baškiiride etnilise kujunemise selgitamisel ning soomeugri ja turgi rühmade geneetilise suguluse uurimisel. Esialgsete tulemuste järgi osutuvad uuritud Volga-Uurali piirkonna populatsioonidest baškiiridele geneetiliselt kõige lähedasemateks tatarlased ja mari-lased.

Kirjandusseksioonide kolm põhiteemat olid: "Kirjandus ja identiteet", "Kirjandussuhted ja folkloor", "Teooria ja interpretatsioon". Nende pealkirjade alla olid tinglikult ära jaotatud kõik ettekanded. Teemade hulgas domineeris põhiliselt mõne üksikautori või -probleemi käsitus, aga oli ka teatava perioodi või terve rahvuskirjanduse ülevaateid. Dialoog tekkis ennekõike eesti ja soome kirjandusteadlaste vahel. Rohkem eraldi jäid venekeelsed esinejad (enamikus udmurdid ja komid) ning hoopis omaette ungarlased (kes esinesid enamasti ungari keeles). Soomeugri seltskonda ilmestas ka üks sakslane, üks inglane ja üks esineja Makedooniast. Sõltuvalt seksioonist varieerus kuulajaskond mitmestkümnest kolmenelja huviliseni.

Põhikuulajaskond koguneski auditooriumisse, kus esinesid soome ja eesti kirjandusteadlased. Dialoog osutus võimalikuks tänu varasematele ühistöö kogemustele ja ühisele keelele.

Pirkko Alhoniemi (Turu) rääkis teemal "Kirjanduse historiolooiline roll", tuues esile kirjanduse osa ajaloolise olustiku ja reaalsuse ning vahetu ajaloolise kogemuse säilitajana ja edasiandjana tuleviku lugejatele.

Kari Sallamaa (Oulu) ettekanne oli väikestest urali kirjandustest Barentsi mere regioonis. Need on suhteliselt uued kirjandused ning seetõttu on nende ülesanded rohkem ideoloogilised ja poliitilised kui esteetilised.

Yrjö Varpio (Tampere) rääkis soomlaste rahvusliku identiteedi tekkest rahvusriigi loomise ajal ja selle kujundamisest XIX sajandi lugemike abil (Topeliuse "Maammekirja", 1876), tuues esile ka

mitmeid soomlast iseloomustavaid omadusi (virkus, visadus, kannatlikkus, jumalakartlikkus, lojaalsus).

Kaarina Lampenius (Helsingi) vaatles ingeri kirjaniku Aale Tynni loomingut, keskendudes raamatule "Ingerimaa, mu Ingerimaa" (1990).

Uurali kirjanduste sõprade hulka kuuluv soome kirjanik Leena Laulajainen (Helsingi) kõneles soome-ugri kirjanike ühistööst: on olnud mitmeid kokkusaamisi ja konverentse, loodud on Soome-Ugri Kirjanike Komitee (1992), mille eesmärgiks on hoida kontakte ja jagada infot.

Oli ka tõlkekriitika käsitlusi, nagu Tuula Laakkonen-Lehmani (Pariis) oma essiivi tõlkevõimalustest Mika Waltari "Fine van Brooklyn'i" prantsuskeelses väljaandes.

Eesti kirjandusteadlasi esindasid Jyväskylä peamiselt Uderi ja Tuglase Kirjanduskeskuse ja Eesti Kirjandusmuuseumi teadlased. Maie Kalda (Tallinn) ettekanne käsitles makaroonilisust eesti kirjanduse mõningates tekstides (J. J. Malm, J. Kunder, A. Kitzberg); Sirje Olesk (Tartu) vaatles paralleelselt luuleuundust soome 1950-ndate ja eesti 1960-ndate aastate luules (tema artiklit soome luuleuunduse kohta vt KK 1995, nr 7—8, lk 436—443, 514—524); Rutt Hinrikus (Tartu) rääkis eesti pagulaskirjandusest Eesti lugeja seisukohalt (kättesaadavus, lugejahuvi jms); Rein Veidemann (Tallinn) intrigeeris kuulajaid, kõneldes muutustest eesti kirjanduse ja kriitika staatuses. Kirjanduse roll oli nõukogude ajal skisofreeniline, kahetine; praegu on kirjandus kui endine võimatribuut nii elitariseerunud kui ka äristunud. Piret Kruuspere (Tallinn) rääkis rahvusliku identsuse probleemist 1980-ndate ja 1990-ndate aastate eesti draamas, Piret Noorhani (Tartu) Nigol Andresenist ja väliseestlastest, Õnne Kepp (Tallinn) rahvusteadvusest ja soome-ugri rahvaste käsitlemisest eesti luules. Piret Viires (Tallinn) tutvustas terminit *etnofuturism* ühe teatud kirjandusvoolu tähistajana ning rääkis selle tekkimisest ja kasutamisest 1980.—1990-ndate aastate eesti kirjanduses. Ettekanded olid ka Eerik Tedrel (Tallinn) ja Naftoli Basseil (Tallinn).

Üks huvitavamaid esinemisi oli Mardi Valgemäel (New York), kes vaatles Mati Undi kollase kassi metamorfoose raamatutes "Hüvasti, kollane kass" (1963) ja "Tere, kollane kass" (1992) (vt KK 1995, nr 11, lk 757—762).

Christiane Günzel (Greifswald) käsit-

les üht eesti proosa intrigeerivat nähtust — kuidas vanad sümbolid, müüdid ja mälestused sobitati sotsialistliku realismi paradigmasse —, seda A. Põldmäe, V. Luige, A. Beekmani ja P. Kuusbergi loomingunäidete varal.

Udmurdi kirjandusteadlastest tuleks nimetada Anatoli Uvarovit (Iževsk), kes rääkis uutest suundadest udmurdi kirjanduses: süvenenud on huvi rahvusajaloo vastu, kirjandus käsitleb ka varasemaid tabuteemasid, on tõusnud kristliku mütoloogia osatähtsus. Samuti võiks märkida Tatjana Zaitseva (Iževsk) käsitlust udmurdi proosa "uuest lainest". Tegemist on noorte autoritega, kes eksperimenteerivad sõnade, assotsiatsioonide ja metafooridega, eeldades lugejalt intellektuaalset kaasaelamist. Komi esineja Tatjana Kuznetsova (Söktõvkar) käsitles komi *povest'*it žanripoeetika vaatenurgast. Karjalat esindas Jelena Soini (Petroskoi), kes rääkis vene kirjanduse retseptsiioonist XX sajandi alguse Soomes.

Üldiselt on ju teada, et konverentside ja kongresside kasulikkus avaldub peamiselt uurijatevahelise suhtlemise võimaldamises. Tundub siiski, et on mingi teadusüritusest osavõtjate arvuline piir, millest alates kasutegur hakkab langema. Soome-ugri kongressid on sellele piirile vähemalt ohtlikult lähedal, võib-olla koguni selle juba ületanud. Samal ajal on tuhandeline osavõtjaskond jagunenud kaheks enam-vähem võrdseks pooleks — vene- ja ingliskeelseks. Debreceni kongressi lõpetamisel nenditi sellist jagunemist kui negatiivset nähtust ja sooviti selle lõhe ületamist, Jyväskylä ei võetud seda enam jutukski. Kas ollakse aktsepteerinud olukorra, et tegelikult toimub samaaegselt kaks teineteisega lõdvalt seotud kongressi? Isegi osavõtjate nimekirju on kaks ühtede kaante vahel: üks ladina, teine slaavi tähestikus. Mida peaks Tartus teisiti tegema, et oleks tõesti üks kongress? Ja mida peaks üldse teisiti tegema? Vägagi tõsiselt peab võtma programmi koostamist, nagu eelnevast ülevaatest küllap selgus. Eelhäälestuse ja lõppmulje kujundamisel on üsna olulised algus- ja lõpptseremooniad, siingi tasub eelmiste kongresside kogemusi arvestada ja taotleda suuremat mõjusust.

Paul Alvre, Anu-Reet Hausenberg, Leiu Heapost, Marje Joalaid, Marja Kallasmaa, Rudolf Karelson, Helle Metslang, Jaan Ross, Kristi Salve, Evald Tõnisson, Piret Viires, Jaan Õispuu

TIIT HENNOSTE. Modernism And We: Three Tensions

The relationship between Estonian literature and modernism is a problem that has not found much discussion in the Estonian literary studies. There are at least three theoretical tensions to resolve between European and Estonian literary studies to study Estonian modernism:

The concept of modernism has not been under discussion in the Estonian literary studies. I suggest to interpret modernism as a multilevel concept.

Instead of the metaphor of 'wave' I have preferred the metaphor of 'jump', because modernism has never been the central paradigm in Estonian literature and all modernist attempts have remained just mere jumps from the realistic/neo-romantic mainstream.

The main ideological ideal of the Estonian literature and literary studies of the 20th century has been the separation of ideology and literature. To study modernism one must also study the ideological opinions of writers as expressed in their texts.

URMAS SUTROP. Colour Terms. Comments on the Pages of Estonia in Liber Censu Daniae

Paul Johansen wrote that the colour terms occurring in the place names listed in Liber Censu Daniae include only black and grey. The author shows that there are also place names connected with other colour terms. These are: *kuldne* ('golden', signifying 'yellow'), *kirju* ('varicoloured'), *lepp* ('alder', meaning 'red'), *raud* ('iron', meaning 'red'), *rebu* ('yolk', meaning 'greyish yellow', 'roan', 'ginger' or 'sandy'). The article consults nine Estonian place names that occur in Liber Censu Daniae.

RUTH MIROV. The Poetry of A. A. Laanessaar

The literary critic, folklorist and translator August Annist (1899—1972), whose most important works include the translation of the world epics (*Kalevala*, *Iliad*, *Odyssey*) into Estonian, the compilation of the runo-verse cycle of poems *Udres-Kudres*, *Päeva poeg* and his studies on the *Kalevipoeg* and *Kalevala*, wrote nearly 50 poems under the pseudonym of A. A. Laanessaar in the

1920s. The main idea and requirement, directed especially at the youth, of A. Annist's social activities and copious essays was to try and create high culture, based on the mental and spiritual self-perfection of each individual, which would contribute to the survival of the small nation. The same idea was elaborated by A. Annist in his poems in the expressive style. The most notable of these is *Tõusikumäng*, consisting of 5 parts, where the transformation and perfection of an individual, his aspirations, struggles and frustrations have been presented in connection with the rise of the Republic of Estonia.

SIRJE OLESK. The Attempt of the Exiles to Publish the Anthology of Finnish Poetry

The personal archives of Ants Oras, which the Estonian Literary Museum acquired only recently, reveals that between 1957 and 1962 Ants Oras and Ivar Grünthal were busy with translation of Finnish poetry into Estonian and compilation of the anthology. The book was to be published in Vaba Eesti Publishing House, but it never appeared because of shortage of funds and the failure of the parties to co-ordinate their work to its end.

VALEV UIBOPUU. The Frequency of Literary Criticism and Its Effect on the Sales of Books in Sweden

V. Uibopuu presents the statistics made by Yngve Lindung, a Swedish literary critic, on the frequency of literary criticism and its effect on the sales of books in Sweden. In brief, some of the conclusions are as follows: There have been reviews about less than a half of the books published within the past year; books that have passed without any critical reviews are better sellers than the reviewed ones, because people buy more entertainment literature, while the critical reviews are mainly on literary works of value; collections of poems present an exception, where a critical review helps to increase the sales; the person of the critic is irrelevant to the selling success of a book. However, the research by V. Uibopuu himself on the exile Estonian readership shows that the Estonian reader is generally more interested in literary criticism than the Swedish reader.

INHALT

T. Hennoste. Der Modernismus und wir: drei Spannungen	217
U. Sutrop. Farbbezeichnungen: Anmerkungen zu den Estlandliste des Liber Census Daniae	225
R. Mirov. Gedichte von A. A. Laanessaar (Fortsetzung)	230
A. Eek, E. Meister. Akustik und Wahrnehmung wortanlautender Klusile im Estnischen (Fortsetzung)	241
S. Olesk. Der Versuch von Exil-Esten eine Anthologie der finnischen Poesie herauszugeben	254
V. Uibopuu. Über die Häufigkeit von Literaturrezensionen und deren Einfluß auf den Bücherverkauf in Schweden	259

REZENSIONEN

H. Krull. Ehin und der Surrealismus (Andres Ehin. Teadvus on ussinahk. Luulet. Tallinn, 1995)	262
Ü. Tonts. Offen über die Ehe (Toomas Vint. Kojamehe naine. Tallinn, 1995)	265
J. Undusk. Neues in der deutschen Literaturwissenschaft (3) (Jeremy Hawthorn. Grundbegriffe moderner Literaturtheorie. Ein Handbuch. Tübingen-Basel, 1994)	267

RUNDSCHAU	270
-----------	-----

SUMMARIA	288
----------	-----

TEADMISEKS AUTORILE

Palume artiklid saata kirjutusmasinal trükituna (reavahe 1,5) või arvutidisketil (3,5"). Disketile lisage alati teksti väljatrükk ning tekstiredaktori nimi. Toimetus kasutab arvutit Macintosh. Soovitame salvestada ASCII või Wordi abil ja tabelid, joonised jms esitada omaette failidena. Jälgige ajakirja viitamissüsteemi!

Põhiartiklile lisage inglisis- või saksakeelne resümees mahuga kuni 550 tähemärki.

 TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

---

f = fond; **KK** = Keel ja Kirjandus; **KKI** = Keele ja Kirjanduse Instituut; **KM EKLA** = Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv; **m** = mapp.

M u r r a k u d : **eL** = lõunaeesti murded; **Har Mõn** = Hargla Mõniste; **Hls** = Halliste; **Kanepi**; **Krk** = Karksi; **Plv** = Põlva; **Rõuge**; **Saarde**; **Sangaste**; **Tori**.

K e e l e d : **ingl** = inglise; **ld** = ladina; **lt** = läti; **pr** = prantsuse; **udm** = udmurdi.

**JÄRGMISTES
NUMBRITES:**

- Integreeritud keeleteooria võimalikkusest
- Uurali keelte päritolust
- Tatu Vaaskivi Tartus suvel 1937
- Ungari kaasaegsest kirjandusest
- Loovast käitumisest

Ilmunud on Ülo Toomsalu "Setu verbi grammatika ja sõnastikud". Tulge toimetusse ostma!
